

Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Волинський краєзнавчий музей
Волинський національний університет імені Лесі Українки

**Минуле і сучасне Волині та Полісся.
Перемильська угода в історії Волинської
та Галицької земель
(до 800-річчя літописної згадки)**

*Науковий збірник
Випуск 75*

**LXXV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція
(5–6 вересня 2024 року)**

Луцьк
Вежа-Друк
2024

УДК [93+02](477.82)08
М 62

Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
Волинський краєзнавчий музей
Волинський національний університет імені Лесі Українки
Волинська обласна державна адміністрація
Волинська обласна рада
Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України
Волинський інститут післядипломної педагогічної освіти
Берестечківська міська рада

Оргкомітет конференції:

Важатко Оксана – директор Волинського краєзнавчого музею;
Гулько Геннадій – голова Волинської обласної організації ветеранів України, заслужений працівник культури;
Дем'янюк Олександр – заступник голови ВООНСКУ, доктор історичних наук, професор;
Дергай Олег – директор Берестечківського народного історичного музею ЦКтНП;
Мазурик Юрій – краєзнавець;
Маслічук Анатолій – краєзнавець, депутат Берестечківської міської ради;
Панишко Сергій – кандидат історичних наук, доцент;
Пришляк Володимир – кандидат історичних наук, доцент;
Силюк Анатолій – заступник голови ВООНСКУ, заслужений працівник культури України;
Чибирак Світлана – відповідальний секретар ВООНСКУ, кандидат історичних наук, доцент;
Шваб Анатолій – т.в.о. голови ВООНСКУ, доктор історичних наук, професор.

М 62 **Минуле і сучасне Волині та Полісся. Перемильська угода в історії Волинської та Галицької земель (до 800-річчя літописної згадки) [Текст] :** наук. зб. – Вип. 75: матеріали Всеукр. наук. історико-краєзнавчої конф. (Луцьк; Берестечко; Перемиль, 5–6 верес. 2024 р.) / упорядники: О. Дем'янюк, А. Силюк, А. Шваб, С. Чибирак. – Луцьк : Вежа-Друк, 2024. – 94 с.

ISBN 978-966-940-614-9

У збірнику вміщено статті та повідомлення про Волинські та Галицькі землі за доби Романовичів, військову історію Волинської й Галицької земель, Перемильську угоду, археологічні джерела дослідження Перемиля тощо.

Видання адресоване широкому колу краєзнавців, дослідників, науковців, освітян, музейних, архівних і бібліотечних працівників.

УДК [93+02](477.82)08

© Волинська обласна організація НСКУ, 2024
© Дем'янюк О., Силюк А., Шваб А., Чибирак С.
(упорядкування), 2024
© Олейник А. (обкладинка), 2024

ISBN 978-966-940-614-9

УРОЧИСТЕ ПОШАНУВАННЯ ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА КУЧИНКА

УДК 94(477.82)(092)

Анатолій Шваб

МИХАЙЛО КУЧИНКО – ДОСЛІДНИК КНЯЖОЇ ВОЛИНИ (до 85-річчя від дня народження й 60-річчя наукової діяльності)

Вивчення Волині княжої доби в контексті соціально-економічних і культурних досягнень того часу, особливостей її розвитку як порубіжжя з центральноєвропейськими державами, нарешті – її специфіки як контактної зони є далеко не простим завданням. Це надзвичайно важлива, об'ємна та багатопланова тема. Щоб збагнути складність дослідження цих компонентів потрібна була така особистість, як професор Михайло Кучинко – учений, який присвятив життя археології, проявив себе як сумлінний і вдумливий інтерпретатор історичних археологічних джерел.

Михайло Кучинко – відомий український учений-археолог, краєзнавець, доктор історичних наук, професор, педагог. Результати його багаторічних польових досліджень на Волині та їх теоретичні узагальнення добре відомі як вітчизняним, так і зарубіжним науковцям. Він є автором понад 300 наукових праць, 18 із яких – це монографії та навчальні посібники, за якими навчаються студенти-історики. Науковий доробок М. Кучинка відомий серед фахівців України, Білорусі, Польщі, Росії й США. Це, зокрема, «Історія Волині з найдавніших часів», «Історико-культурний розвиток Західного Побужжя в IX–XIV ст.», «Нариси стародавньої і середньовічної історії Волині», «Археологічні пам'ятки Волині», «Давньоруське городище Вал в Надстир'ї», «Волинська земля X – середини XIV ст.», «Розвиток керамічного виробництва на Волині», «Історія міста Володимира-Волинського від найдавніших часів до середини XX ст. (в світлі соціотопографії)», «Археологія Волині» та інші. У них висвітлюються питання економічного, соціального, етнокультурного й політичного розвитку населення історичної Волині середньовічного часу. І сьогодні, будучи вже на заслуженому відпочинку, учений не розлучається з наукою, яка стала частиною його життя. Майже в усіх наукових збірниках, що виходять на Волині, одноосібно або у спів-авторстві з'являються його статті, як, зокрема, і в цьому збірнику. І вони завжди актуальні.

Народився Михайло Кучинко 1 вересня 1939 р. в мальовничому куточку Закарпаття поблизу старовинного міста Мукачева з величним замком Паланок, що здіймається над квітучою долиною, зрошеною швидкоплинною Латорицею. Зовсім малим, у 1945 р., утратив батька, який загинув на війні. У голодному 1947 р. померла мама, залишивши сиротами шестеро дітей. І почалася для нього справжня школа мужності: спочатку в Берегівському дитячому будинку на Закарпатті, далі – навчання в ПТУ, після якого опинився в м. Нікополь Дніпропетровської області, де працював механіком-наладчиком на швейній фабриці, а потім, із 1958 по 1961 рр., була служба в рядах Збройних сил СРСР на Далекому Сході, на кордоні з Китаєм.

Захоплений ще з дитинства легендами про багатства Мукачівського замку, майбутній археолог мріяв розкопати його глибокі підземелля. Ця мрія й привела юнака на історичний факультет Ужгородського державного університету, у якому він навчався протягом 1961–1966 рр. Рідна, омріяна стихія підхопила та понесла студента Михайла Кучинка у світ науки. Саме тут, на історичному факультеті, доля звела його з молодим викладачем, згодом – професором університету Едуардом Балагурі, який вплинув на свідомий вибір шляху до майбутньої романтичної професії. Уже з першого курсу студент обрав спеціалізацію з археології. Під керівництвом свого талановитого наставника пише курсові роботи, бере участь у студентському науковому товаристві, а влітку – в археологічних експедиціях. Одна з перших експедицій була в Івано-Франківській області, де досліджувалося поселення епохи бронзи, а далі – праця в археологічних експедиціях на теренах Закарпаття. На основі здобутих тут археологічних матеріалів Михайло Кучинко робить перші наукові узагальнення, виголошені у формі наукової доповіді на Всесоюзній археологічній студентській конференції в Єревані: «Про господарський та суспільний лад племен Закарпаття в добу пізньої бронзи». Його доповідь відзначена грамотою Ради Міністрів Вірменської РСР і навіть опублікована в Єревані. Молодий науковець був учасником усесоюзних конференцій в Ужгороді та двічі в Москві. На час закінчення університету Михайло Кучинко вже мав у своєму науковому доробку п'ять наукових праць, перша з яких з'явилась у 1964 р., 60 років тому.

Після закінчення університету М. Кучинко отримав призначення в гуцульське село Косівська Поляна, що на Рахівщині, де працював учителем історії. Але йому нестерпно хотілося займатися наукою.

Остаточний вибір конкретного напрямку наукових студій, а саме регіональних проблем археології давньоруського та середньовічного часу, зроблено ним у період навчання в аспірантурі при відділі археології Інституту суспільних наук (нині – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) у Львові в 1968–1971 рр. У кандидатській дисертації «Населення басейнів Західного Бугу і Сяну в IX–XIII ст.», яку дослідник підготував під керівництвом знаного вченого, професора Маркіяна Смішка й блискуче захистив навесні 1972 р., розв'язано цілу низку дискусійних проблем русько-польського пограниччя в IX–XIII ст.

Після закінчення аспірантури Михайла Кучинка направлено на роботу в Луцький педагогічний інститут (нині – Волинський національний університет) імені Лесі Українки. Тут, працюючи на посадах старшого викладача, доцента, професора, завідувача кафедри, і викладаючи археологію, історію первісного суспільства, історію стародавнього світу, він водночас плідно займається науково-дослідною роботою, організовує археологічні експедиції, виступає перед науковою громадськістю з доповідями та повідомленнями.

Перші розкопки молодого археолога пов'язані з Луцьком. У 1972 р. старший викладач Михайло Кучинко зі студентами проводив їх на Гнідавській гірці, де було давньоруське поселення, що прилягало до Лучеська (так називали колись місто). Тут відкрито напівземлянкові житла, господарські будівлі, знайдено багато залізних, керамічних, кам'яних та кістяних виробів, ювелірних прикрас тощо. У Луцьку вже під час наступної експедиції, зокрема на березі р. Стир, виявлено човен-довбанку, так звану моноксилю, що збереглась із XVI ст. Пам'ятними є також розкопки на території Луцького замку, завдяки яким учений зробив висновок, що середньовічний Луцький замок гіпотетично пройшов три етапи у своїй

розбудові – дерев'яно-земляний (X – друга половина XII ст.), кам'яний (кінець XII – середина XIII ст.) і цегляний (кінець XIII – кінець XIV ст.), – а також висловив припущення, що укріплення першого етапу зведено в давньоруському стилі, другого – у романському й третього – у готичному. У різні роки Михайлом Кучинком проводились археологічні експедиції у співробітництві з науково-дослідними установами України та СРСР. Зокрема, разом із науковцями Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР, професором Павлом Раппопортом та Маріанною Малевською, у 1975–1976 рр. досліджено дитинець і стародавню церкву у Володимирі-Волинському. Розкопками відкрито низку житлово-господарських об'єктів княжої доби й середньовічного часу та частково – фундаменти кам'яного муру замку короля Казимира III – середини – другої половини XIV ст., що остаточно вирішило дискусію на користь локалізації замку саме на давньому городищі Володимира.

Під керівництвом Михайла Кучинка здійснювалися розкопки давньоруських пам'яток також у Перемилі, Любомлі, Усичах, Шепелі та інших пунктах Волині, яка стала для вченого другою домівкою. Особливо важливими є багаторічні розкопки городища X–XI ст. в с. Городище Друге Луцького району, проведені дослідником у 1977–1989 рр. й опубліковані у вигляді монографії, де аргументовано доведено, що це була садиба волинського феодала. Це перше та поки що єдине на території Волинської області повністю досліджене городище. Воно стало еталоном для пам'яток такого виду. То ж не дивно, що багато вчених посилаються на цю монографію. Саме тут у 1983 р. знайдено срібний скарб, який спеціалісти вважають волинським за походженням і датують X–XI ст. Він складався з п'яти нашійних срібних гривен-обручів, трьох наручних браслетів і дванадцяти цілих та пошкоджених срібних намистин і міг належати лише багатій людині, найімовірніше боярину, господарю городища. Коштовний скарб намагалися забрати в Київ, але Михайло Кучинко переконав, що він повинен зберігатися в Луцьку. Тепер унікальна знахідка перебуває під надійною охороною у Волинському краєзнавчому музеї.

Багаторічні дослідження стали основою для написання докторської дисертації «Волинська земля в X – першій половині XIV ст.». У ній розглянуто понад 800 місцезнахожден археологічних пам'яток. На основі поєднання писемних джерел й археологічних матеріалів дисертант зумів подати розгорнуту історію Волинської землі X–XIV ст., визначити її кордони, місце та роль у соціально-економічному, політичному й культурному житті Русі та сусідніх країн, з'ясувати етнокультурні процеси на цих землях, показати спадкоємність культури волинян давньоруського часу в культурі сучасних українців Берестейщини, Замойщини, Холмщини й Підляшшя, які через певні обставини нині опинилися за межами України. Цікаво, що на захисті докторської дисертації Михайлом Кучинком його перший вчитель археології професор Едуард Балагурі, який був присутній як член спеціалізованої ради, першим привітав колишнього учня з блискучим захистом.

До сказаного додамо дещо про викладацьку роботу професора. Це нелегка повсякденна боротьба за утвердження історичної правди, виховання в студентів любові до славної минувшини рідного краю. І тут появляються високопрофесійні педагогічні та ораторські здібності Михайла Кучинка, його вміння з достатньо великого обсягу матеріалу донести до студентів основне. Хто навчався на історичному факультеті Волинського університету імені Лесі Українки, ніколи не забуде його лекції й семінари.

Важливими були й досі залишаються виступи М. Кучинка в засобах масової інформації на злободенні та актуальні теми захисту національної культури. Так, історик виступив

у пресі із публікацією «То звідки ж все-таки пішла руська земля?», яка була відповіддю на «сенсаційне» повідомлення російського телебачення та газети «Известия», що ніби результати археологічних розкопок у Новгороді дають підставу стверджувати, що першовитоком руської державності був Новгород, а не Київ. Волинський учений-археолог з усією переконливістю довів протилежне. А ще, що Русь-Україна стала королівством на триста років раніше, ніж росія – царством.

Не можна обминути увагою й діяльність професора Михайла Кучинка щодо підготовки молодих наукових кадрів. Він постійно керував написанням дипломних і магістерських робіт з археології та історії Волині. Учений створив свою волинську археологічну школу. Під його керівництвом стали кандидатами наук чимало його учнів, частина з яких працює в університеті. М. Кучинко виступав офіційним опонентом на низці захистів докторських і кандидатських дисертацій.

Відзначимо, що вчений М. Кучинко створив Музей археології в рідному навчальному закладі. Цей музей якісно відрізняється від інших. Тут – велике багатство артефактів, удала концепція, естетичне оформлення стендів, логічний зв'язок між різними історичними періодами розвитку регіону. До речі, хоча професор Михайло Кучинко й перебуває на пенсії, він завжди готовий провести екскурсію по музею. Щоправда, робить він це на волинському телебаченні, бо музей нині демонтовано у зв'язку з підготовкою до перенесення його в інше приміщення.

Учений і педагог Михайло Кучинко зустрічає подвійний ювілей – 85 років від дня народження і 60 років від виходу у світ першої наукової праці, за якою були сотні інших. Отже, учений відзначає свій ювілей вагомими здобутками. За це йому велика подяка від багатьох його вихованців, учнів, педагогів, громадсько-політичних і культурних діячів, усієї української спільноти.

Із роси та води Вам, шановний ювіляре!

РОЗДІЛ I

ВОЛИНСЬКА Й ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛІ ЗА ДОБИ РОМАНОВИЧІВ

УДК 94(477:258)"12"

Сергій Панишко

ПРО ПОЯВУ УКРІПЛЕНЬ ТИПУ «МОТТЕ» НА РУСІ ЗА КНЯЗЯ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Період XIII ст. на Волині позначився поширенням тут західноєвропейської традиції спорудження укріплень типу «motte», що поряд з іншими ознаками стало яскравим свідченням входження південно-західного регіону Русі у орбіту європейських суспільно-політичних традицій. Окрім цього, поява подібних замків указувала на зростання ролі боярсько-дружинного прошарку в державному житті Волинсько-Галицького князівства.

Учені давно звернули увагу на відмінності в стосунках князів із різними територіальними групами боярства. Конфронтація князівської влади та галицького боярства була спричинена силою останнього, його економічною могутністю й великою суспільно-політичною вагою. Волинські феодалі підтримували князів. Серед них було більше дрібних феодалів, володіння яких надавалися за службу князю, аніж великих, боярських маєтностей, які на XIII ст. вже стали спадковими.

У XIII ст. з'являється поняття «володимирські бояри», які підтримували Данила та Василька в їхній боротьбі за повернення батьківських володінь. Для цієї суспільної групи князі-діти були знаменом у боротьбі за своє цілі. Володимирські бояри поряд із частиною галицьких крок за кроком слідували за Романовичами у відвоюванні для них отчини, а для себе – попереднього положення. Ось чому Данило з провінційного Каменця приводив військо більше, ніж будь-який волинський князь того часу, у тому числі й тодішній володимирський. Сума бояр двох адміністрацій Романа Мстиславича, котрі слідували за його дітьми, давала більшу кількість прибічників, ніж мав будь-який інший володар дрібних адміністративно-територіальних утворень у південно-західній Русі першої третини XIII ст. Завдяки підтримці саме цих бояр Романовичі не тільки відвоювали батьківську спадщину, а й значно розширили свої володіння.

Діяння прибічників Данила та Василька відображені на сторінках літопису. Однак інформативні можливості писемних джерел обмежені, а розширення джерельної бази для вивчення суспільно-політичної й військової історії періоду Волинсько-Галицького князівства можливе завдяки насамперед археологічним джерелам. Одним із них є новий для тогочасної Русі тип феодальної садиби-замку, укріплення типу «motte and bailey».

Їх поширення в Західній Європі пов'язане зі зростанням лицарського стану та норманською експансією. У Північній Франції вони з'явилися у X ст., згодом поширилися на всій півночі континенту, а після норманського завоювання в XI ст. почали масово споруджуватися й в Англії. Головним достоїнством таких укріплень була відносна легкість, швидкість і простота їх будівництва, яке не потребувало кваліфікованої робочої сили, дорогих матеріалів та

інструментів. Вони суміщували в собі оборонні й господарські функції. Сама назва цього типу пам'яток указує на таке поєднання.

«Motte» – це високий пагорб із крутими схилами та баштою на вершині, яка використовувалася для проживання, а у випадку військової небезпеки – і як оборонна споруда. У ранньому періоді функціонування таких укріплень, коли елементи оборонних конструкцій зводились із дерева, земляний насип був головним довговічним елементом у їх оборонній системі. Певною мірою він разом із дерев'яною вежею був прообразом пізнішого донжону. Поряд із насипним пагорбом розміщувалася менш укріплена ділянка – «bailey», тобто двір, який був обведений ровом і валом із частоколом. Тут розміщувалися господарські будівлі.

На ранніх етапах функціонування таких укріплених пунктів їх будівлі споруджувались із дерева, а згодом були замінені кам'яними. Пізніші перебудови здійснювалися, зазвичай, зі збереженням планувальної структури раніших укріплень. Тому загальне первинне планування укріплень типу «motte and bailey» у багатьох західноєвропейських замках збереглося до нашого часу. Яскравим прикладом цього є замки Британії (Віндзор, Йорк, Кадіф та багато інших).

У польській історіографії такі пам'ятки відомі як стіжкові городища, або городища на копці. Великий інтерес до їх вивчення став проявлятися із 70-х років, а 80-ті роки ХХ ст. стали періодом надзвичайно активного вивчення таких городищ, результатом чого була велика кількість публікацій, узагальнених Анною Марциняк-Кайзер у роботі стосовно середньовічного лицарського двору в Польщі [10].

Більшість подібних пам'яток на території Польщі зосереджено в її північній, західній та південно-західній частинах, тобто в регіонах, які тривалий час входили до складу коронних, імперських або орденських володінь. У південно-східній частині Польщі, яка тривалий час перебувала в складі Русі, масове поширення цих пам'яток довго не було підтверджено.

І лише масштабні роботи останніх десятиліть увели до наукового обігу нові якісні археологічні джерела, спроможні багато в чому змінити наші уявлення про середньовічне минуле цього регіону. Надзвичайне значення мають розкопки, проведені впродовж 2010–2018 років на Високій Гірці в Хелмі. Протягом восьми археологічних сезонів там досліджено частину земляного насипу Гірки на площі 560 м² [11, s. 99].

Висока Гірка розміщена на Замковій або Соборній горі в Хелмі. Вона є частиною історичного центру міста, який уключає собор Різдва Пресвятої Богородиці, єпископський палац і будівлі колишнього василіанського монастиря. Гірка має трапецієподібну форму з плоским верхнім майданчиком розміром 40×60 м. Його висота над рівнем Замкової гори становить від 7 до 17 м [11, s. 95].

Археологічні дослідження зафіксували дві фази функціонування укріплення з ХІІІ до другої половини або кінця ХІV століття. Початок великих будівельних робіт належить до 30-х років ХІІІ ст. Тоді тут зведено два окремих елементи єдиного комплексу – південний і північний, перший із яких було зруйновано. Однак будівництво продовжено в 40–50-х рр. ХІІІ ст., коли споруджено кілька монументальних будівель, які також зазнали руйнування. Нарешті, до 1256 р. весь комплекс перебудовано шляхом об'єднання двох первинних частин комплексу в одну й загальної її масштабної підсипки. Пожежа, згадана в Галицько-Волинському літописі 1256 р., знищила частину будівель на цьому новому майданчику, що засвідчено археологічними розкопками [11, s. 123].

Публікація результатів археологічних досліджень Високої Гірки 2010–2018 років містить інтерпретацію дослідженого насипу Томашем Дзеньковським як укріплення типу «*motte*» з наведенням відповідних європейських аналогій [11, s. 123–125].

На час повної публікації матеріалів археологічних досліджень Високої Гірки автор уже тривалий час вивчав подібні пам'ятки на території України. Однак масштаби їх археологічних досліджень були невеликими. У випадку з Каменем-Каширським, де насипний пагорб вивчався ширшою площею, встановлено його відносно пізню відсіпку. Розроблена автором класифікація пам'яток типу «*motte*» не враховувала їх датування, оскільки щодо більшості з них бракувало відповідних даних. Натомість очевидним було існування різних груп «*motte*» за розмірами й суспільною роллю [5].

Масштабні археологічні дослідження Високої Гірки в Хелмі не тільки підтвердили появу принципово нової для Русі європейської традиції спорудження феодальних резиденцій, але й дали підставу надійно пов'язати її з особою князя Данила Романовича. Цей безсумнівний висновок поставив на порядок денний низку чергових питань, зокрема щодо того, чи укріплення «*motte*» в Холмі було найдавнішим на території Русі та наскільки поширилися такі укріплення в епоху Данила Романовича?

Стосовно першого питання доцільно згадати пам'ятки Угровська, попередника Холма, як адміністративного центру забузьких земель [2, 7].

Городище літописного Угровська займає піщане підвищення розміром 800x350 м, що підноситься на 3 м над рівнем заплави р. Західний Буг. У південній частині цього підвищення міститься стрімкий останець. Висота останця над рівнем заплави – 12 м, а над рівнем піщаного підвищення – близько 9 м. Це урочище називається «Старина», або «Церковка». Культурний шар на останці датується XII–XIII ст.

Поверхня піщаного підвищення поступово понижується в північному напрямку, де воно переходить у добре морфологічно виражений пагорб, що називається Стоп. Він розмістився за 0,6 км на північ від останця та лежить на мису. Саме тут у 30-х рр. XX ст. знайдено скарб срібних гривен.

Пагорб в урочищі Стоп у плані підквадратної форми зі сторонами близько 40 м. Він має круті схили висотою до 2,5 м. На майданчику пагорба частково досліджено фундаменти мурованої башти прямокутної форми, розміром 7,4 x 9,3 м із шириною стін 1,5–1,7 м і максимально зафіксованою висотою 1,3 м. Фундамент викладений із валунів, рваного каміння, гальки та щебеню. Для скріплення використано вапняний розчин. У деяких місцях трапляється безсистемна кладка з брущатої цегли-пальчатки розмірами 24–26 x 12–14 x 8–9 см [1].

Цегла такого формату застосовувалася на Волині в другій половині XIII ст., однак не слід виключати можливість її застосування й раніше, зокрема на початку століття, коли Данило розбудовував Угровськ як адміністративний центр нового князівства. Окрім того, на можливість цегляного монументального будівництва в Угровську на початку XIII ст. вказує знахідка брущатої цегли розміром 24 x 11,5 x 9 см [4, с. 176].

Отже, датування мотоподібного насипу в Угровську потребує уточнення. Принципово важливо встановити, коли він був насипаний і коли там споруджено муровану вежу. Тобто він був найранішим «*motte*» на Русі чи був зведений приблизно одночасно з холмською Високою Гіркою?

Актуальності цьому питанню додає існування морфологічно подібних пам'яток в околиці Хелма, зокрема мурованих башт у Стоп'ї та Белавині. У цьому випадку автор не

випадково вжив поняття «околиця», укладаючи в нього цілком певний територіальний зміст. Саме в такому сенсі Іван Мовчан розглядав комплекс найближчих, віддалених на 3–6, іноді – 12 км, пам'яток давньоруського періоду навколо Києва [3, с. 5]. Саме близькість до столиці великою мірою визначала специфіку їх розвитку. І саме в такому ракурсі можемо розглядати специфічність укріплень у Столп'ї та Белавині поблизу Хелма.

У Столп'ї укріплення добре археологічно досліджене впродовж 2003–2005 рр. Установлено, що воно функціонувало впродовж XIII ст. і мало вигляд прямокутного кам'яного стилобату розміром 12,5 x 15,4 м та висотою 2,5 м. Мурована башта розміром 6,3 x 5,7 м і висотою 18,8 м розміщувалась в одному з його кутів. Кам'яний стилобат укріплення був сформований із шарів кам'яних плит, перекладених мергелем.

Із приводу призначення та датування комплексу тривають дискусії. Поширеною є думка про культовий характер досліджених споруд, їх зв'язок із джерелом, яке витікає під городищем. Немає однастайності й у точнішому датуванні об'єктів городища. Деякі дослідники відносять його спорудження до XII ст. Однак більшість науковців розглядають комплекс як практично синхронний із Високою Гіркою часів Данила Романовича в Холмі [9, 12].

До кола пам'яток типу «motte» можна умовно віднести й залишки відомої вежі в Белавині на околиці Хелма. Нині вона розміщена серед заболочених лук у заплаві р. Угерки та не має під собою земляного насипу, основної морфологічної ознаки, яка б дала змогу віднести башту до кола пам'яток, що розглядаються в цій статті. Однак сама по собі вежа не викликає особливих сумнівів у її призначенні як головного елементу боярської садиби. На жаль, результати археологічних досліджень вежі у Белавині, проведених на початку XX ст., так і залишилися не опублікованими.

Розвиваючи думку про розміщення частини невеликих укріплень типу «motte» в близькій околиці великих феодальних центрів, автор пропонує по-новому поглянути на просторовий зв'язок Угровська з «motte» в урочищі Столп. До цього часу дослідники розглядали його як елемент міської структури, зважаючи на його близькість до давньоруського міста. Однак не виключено, що перед нами залишки не міської, а саме замиської садиби. На можливість такої інтерпретації автор указував, розглядаючи один із варіантів локалізації Данилівського монастиря в Угровську [6].

Із позиції концентрації «motte» невеликих розмірів навколо крупних адміністративних центрів значний інтерес являє собою приклад Володимира. Поблизу нього відомо дві такі пам'ятки.

Городище в с. Фалемичі складається з двох частин. Відкрите поселення без видимих слідів укріплень розмірами 130x50 м (1,5 га) розміщене на найвищій частині останцевого підвищення в заплаві лівого берега р. Луги. На захід від нього – повністю ізольований круглий насип діаметром 40 м і висотою 8 м. На території відкритого поселення знайдено кераміку XII–XVIII ст. Фалемичі згадані в літописі під 1157 р. як Хвалимичі. С. Терський пов'язує походження цієї назви з іменем першого власника Хвала та припускає існування боярської садиби, яку локалізує на мисах східніше й північніше від сучасного села [8, с. 109]. Пам'ятка не розкопувалася, але зовнішні морфологічні особливості ізольованого насипу, його близькість до відкритого поселення та датування поселенського комплексу дають підставу віднести його до кола укріплень типу «motte».

Іншою пам'яткою, яку можна віднести до типу «motte», є укріплення в урочищі Осіянська гора в с. П'ятидні. Городище займає видовжений останець надзаплавної тераси

правого берега р. Луги, що підноситься над рівнем заплави на 5–7 м. Сучасний вигляд останця має виразні сліди антропогенного перепланування. У його східній частині простежується підпрямокутний майданчик («bailey») розмірами 45x20 м. Середня частина вершини останця протягом близько 20 м сильно звужена й дещо понижена, але на західному його краю переходить у чітко виражене округле підвищення з верхнім майданчиком діаметром близько 8 м. Рівень цього невеликого майданчика перевищує рівень східної частини останця на 2 м. Відзначимо, що точне датування цієї пам'ятки поки що відсутнє. С. Терський указує на ескарпованість схилів городища та вважає його одним із первісних центрів західної частини міської агломерації давньоруського Володимира [8, с. 115].

Як бачимо, стан археологічного дослідження укріплень у П'ятиднях і Фалемичах не дає змоги їх точно датувати. Це справа майбутнього. Однак, виходячи з тези про концентрацію подібних укріплень навколо адміністративних центрів, із великою вірогідністю їх спорудження маємо віднести до початку XIV ст., коли Володимир був столицею Волинсько-Галицького князівства. Водночас не можемо виключити можливість спорудження цих укріплень у часи правління у Володимирі Василька Романовича в середині XIII ст.

І що важливо з позиції цієї роботи: не можна відкидати вірогідність появи невеликих «motte» в околицях Володимира вже в 1214–1230 рр., коли там правив молодий Данило Романович разом із братом, паралельно розбудовуючи собі нову столицю в Угровську.

Отже, усе вищесказане вказує на те, що саме в часи Данила Романовича в західній частині Волині з'явилися укріплення типу «motte», що свідчить про європейські орієнтири тогочасного суспільства цього регіону, зокрема боярсько-дружинної верстви. Наявні археологічні та писемні джерела засвідчують особливу роль князівської влади в цьому процесі.

Список літератури

1. Мазурик Ю., Остапюк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині. *Замосцько-волинські музейні зошити*. Т. І. Замосць, 2003. С. 54–55.
2. Мазурик Ю. М., Панишко С. Д. Укріплення у літописному Угровську, урочище «Стовп» (до питання типологічної належності). *Стародавній Луцьк. Науково-інформаційний збірник*. Вип. XI. Луцьк: ФОП Сікачова В. А., 2014. С. 313–318.
3. Мовчан І. І. Давньокиївська околиця. Київ: Наук. думка, 1993. 171 с.
4. Панишко С. Д. До проблеми локалізації давньоруського Угровська. *Київська старовина*. 1997. № 5. С. 168–177.
5. Панишко С. Д. Матеріали до класифікації пізньосередньовічних укріплень традиції «motte» на Волині. *Археологія і давня історія України*. 2016. Вип. 4 (21). С. 61–70.
6. Панишко С. Д. Проблема локалізації Угровського Свято-Данилівського монастиря. *Історія та сучасність Православ'я на Волині: матеріали VII наук.-практ. конф.* Луцьк: Волин. єпархія УПЦ; Волин. духовна семінарія; Вид. відд. Волин. єпархії, 2016. С. 136–140.
7. Панишко С. Д. Угровське князівство Данила Романовича. *Король Данило Романович і його місце в українській історії: матеріали міжнар. і наук. конф.* Львів, 2003. С. 58–65.
8. Терський С. Княже місто Володимир: монографія. Львів: [б. в.], 2010. 320 с.
9. Vuko A. Stołpie. Tajemnice kamiennej wieży. Warszawa, 2009. 122 s.

10. Marcinsak-Kaizer A. Sredniowieczny dwor rycerski w Polsce. Wizerunek archeologiczny. Lodz, 2011. 511 s.
11. Średniowieczny zespół rezydencjonalny na Górze Katedralnej w Chełmie / pod red. Andrzeja Buko. Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2019. 466 s.
12. Zespół wieżowy w Stołpiu. Badania 2003–2005 / pod redakcją Andrzeja Buko. Warszawa: Instytut Archeologii i Etnologii PAN; Instytut Archeologii UW, 2009. 375 s.

УДК 94(477)(093)"1224/1225"

Юрій Мазурик

ЛІТОПИСНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ЗУСТРІЧ/З'ЇЗД ГАЛИЦЬКОГО Й ВОЛИНСЬКИХ КНЯЗІВ У ПЕРЕМИЛІ ТА УКЛАДАННЯ МИРНОЇ УГОДИ (1224/1225 рр.)

Літописний Перемиль (рис. 1). Місто Перемиль в Іпатському списку Літопису Руського згадується сім разів, ця кількість згадок указує на помітну роль міста в житті Південно-Західної Русі у XI–XIII ст. [3, с. 151, 361, 382, 384, 390, 435]. Уперше Перемиль згадується під 1098 р., удруге місто згадано під 1196 р.: «довкола [города] Перемиля... волость Романа», тобто як центр Перемильської волості, яка належала володимирському князю Роману Мстиславичу (рис. 2). Наступна згадка під 1224/1225 р. (у різних джерелах указується різна дата), тут князі Данило та Василько, сини Романа Мстиславича, укладають мирний договір з галицьким князем Мстиславом Мстиславовичем Удатним, тестем Данила Романовича [4, стб. 746]. Цей мир надав можливість Данилу Романовичу сконцентрувати війська для об'єднання Волинської землі. Протягом 1226–1227 рр. було здобуто Луцьке князівство й захоплено в полон Ярослава Інгваровича, згодом він був відпущений і на заміну Луцька йому надано Перемиль: «А потім же [Данило й Василько] відпустили Ярослава [Інгваревича] і дали йому Перемиль, а згодом Межибоже».

Під 1233 р. у місті згадується міст (очевидно, через річку Стир), на якому зійшлися війська Данила Романовича й угорського королевича Андрія: «... угри пішли до Перемиля. Билися вони через міст...». Можливо, що в літописі непрямо про цей міст згадується й під 1287 р., коли хан Телебуга робив похід до Володимира: «...мимо Крем'яця до Перемиля», адже на його шляху була річка Стир.

У селі **Перемиль** Луцького району на лівому березі річки Стир, в урочищі Замчище, міститься пам'ятка археології національного значення городище XI–XIII ст. – залишки літописного міста Перемиля (рис. 3).

Перемильська князівська зустріч/з'їзд (1224/1225 рр.). Розглянувши літописну статтю: «Въ лето 6733... Мьстислав же прія зятя своего с любовію и почтивъ его великими дарами,

и да єму конь свой борзый Актазь// якого же в та лѣта не бысть; и дъщерь свою Анну даривь великими дарьми, и, съ братією видевь[с]я в Перемили, и утвердиша мирь» [2, с. 88], а також цю статтю за перекладом Л. Махновця: «Бл. 1224 ... Мстислав тоді прийняв зятя свого [з] приязню і, вшанувавши його великими дарами, дав йому коня свого борзого Актаза, [такого], якого в ті літа не було. І дочку свою Анну обдарував він великими дарами, і, з братами [Данилом та Васильком] побачившись у Перемилі, утвердили вони мир» [3, с. 382], згідно з текстом бачимо, що в літописі чітко вказується про місце зустрічі; зазначено учасників зустрічі; ціль зустрічі тощо. Видатний український історик Михайло Грушевський у своїх працях обґрунтував, що за суттю ця зустріч була князівським з'їздом.

З'їзди князів у Київській Русі відомі з 2-ї пол. XI ст. На них вирішували питання законодавства, розподілу волостей, зовнішньої політики, війни, укладення мирних угод тощо.

М. С. Грушевський, аналізуючи в хронологічному порядку події в Галицько-Волинському літописі, виділяє шість таких князівських зустрічей/з'їздів (таблиця 1) [5, с. 379–387]. Треба відзначити також ще про один з'їзд у 1225 р., який чомусь не увійшов до хронологічної таблиці: «...на з'їзді князів вияснюється Олександрова неправда...» [5, с. 343]. Очевидно, що цей з'їзд не можна було прив'язати до якогось топоніма, оскільки він відбувався в польових умовах: «Вияснення ж [наклепу] було коло шатра його, [Мстислава], але сам Олександр не одважився приїхати, [а] послав Яня, [воєводу] свого» [3, с. 382].

Причиною мирної угоди були попередні події, які висвітлюються вже із самого початку літописної статті під 1225 р. [Въ лето 6733]: галицькі бояри й белзький князь Олександр учинили психологічний тиск на Мстислава Удатного, щоб він пішов війною на Волинь. Данило Романович у союзі з польським князем Лешком дав належну відсіч. І постало питання про те, чи продовжувати війну?.. Треба відзначити, що ще недавно до цих подій Данило Романович і Мстислав Удатний були не тільки родичами, але й військовими союзниками (рис. 4). Наприклад, допомога Данила в боротьбі Мстислава за Галич; спільний похід у битві на р. Калці тощо.

Михайло Грушевський називає цей період «Війна Мстислава з Данилом» та висвітлює події так: «Мстислав за намовою Олександра йде на Данила, але Данило, взявши від Лешка поміч, примушує Мстислава вернути ся в Галич, а Данило воює Галицьку й Белзьку землю. Мстислав стягає нові сили для похода на Данила, але на з'їзді князів вияснюється Олександрова неправда, й Мстислав мирить ся з Данилом; з'їзд князів у Перемилі, де вони “утвердиша мирь”» [5, с. 343]. «...Мстислав через свою амбіцію відіграв досить сумну роль, він навіть вибрав ся походом на Данила разом з Олександром – воювати Данилову волость. Але Данило, запросивши до помочи Лешка, змусив Мстислава вернути ся, і справа знову скінчила ся на пустошенню Белзької землі й пограничних околиць Галичини. Мстислав вибрав ся потім новим походом, але Данилу удало ся вияснити Мстиславу несправедливість його підозрінь, і на княжім з'їзді в Перемилі відносини їх, бодай на зверх, приведено до порядку» [1, с. 41].

У літописі не вказується, де саме на Волині проходили військові дії під час «Війни Мстислава з Данилом». Михайло Грушевський робить припущення, що це була Данилова волость: «... походом на Данила разом з Олександром – воювати Данилову волость». Очевидно, що це колишня волость, яка належала його батькові – володимирському князю Роману Мстиславичу, яка згадується під 1196 р., тобто Перемильська волость.

Отже, військовий конфлікт, який проходив на теренах Перемильської волості, був припинений, оскільки з'ясувалося, що він був спровокований белзьким князем Олександром. Тому було закономірним рішення князів провести зустріч/з'їзд саме в Перемилі, на якому були присутні: волинський князь Данило Романович, Анна його дружина, Василько, його брат, і галицький князь Мстислав Мстиславович Удатний, його тесть. Результатом цього заходу було укладення Перемильської мирної угоди.

У Галицько-волинському літописі події, що пересікаються з долею Романовичів, літописець описує з гіркотою: *«Почнем же розповідати про незчисленні битви, і про страждання великі, і про часті війни, і про многі крамоли. і про часті заворушення, і про многі заколоти, – бо змалку не було їм обом, [Данилові й Васильку], спокою»*. На цьому фоні Перемильський з'їзд князів і мирна угода виглядають як своєрідний промінь позитиву.

З'їзд князів у Перемилі став показником того, що тогочасне суспільство вийшло на новий рівень свого розвитку: державні керманічі зрозуміли, що якісно кращим і результативним є розв'язання проблем шляхом перемовин, а не шляхом зброї. Перемильський з'їзд князів 1224/1225 рр. можна віднести до одних із перших кроків на шляху зародження й становлення української дипломатії.

Перемильська мирна угода надала можливість Данилу Романовичу сконцентрувати війська для відвоювання Волинської землі. Уже в 1227 і 1228 рр. були відвойовані міста Луцьк та Чарторийськ, тобто все Надстир'я. Отже, на кінець 20-х років XIII ст. Романовичі володіли майже всією Волинню. Після смерті Мстислава Мстиславовича Удатного вони розпочинають боротьбу за Галичину з угорським королем і галицьким боярством. І впродовж тривалої боротьби Данило Романович став повноправним володарем Волинсько-Галицького князівства.

Ураховуючи історичне значення Перемильського з'їзду в історії Волині, який відбувся вісім століть тому, для вшанування й збереження історичної пам'яті цієї визначної події, доцільно було б установити пам'ятний знак на території села **Перемиль**. **Пропонується проєкт** зображень і написів на пам'ятному знаку (рис. 5):

- зображення двох гербів Волинської та Галицької земель;
- витяг із літопису про подію;
- короткий коментар;
- до якої річниці встановлено пам'ятний знак.

Будемо надіятися, що в майбутньому цей пам'ятний знак буде початком нового туристичного маршруту «Шляхами Романовичів».

Список літератури

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 3. Львів, 1905. 588 с. (2-ге вид.).
2. Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2002. 400 с.
3. Літопис Руський. За Іпатівським списком / пер. Л. Махновець. Київ, 1989. XVI+591 с.
4. Полное собрание русских летописей. Т. 2: Ипатьевская летопись. 2-е изд. Москва, 1962.

5. Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. *Твори*: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Вид-во «Світ». 2005. Т. 7. С. 327–387.

Рис. 1. Місто Перемиськ на карті Волинські та Галицькі землі XI–XIII ст.

Рис. 2. Перемиська волость на карті «Східна Європа до кінця XIII ст. (за Л. Махновцем)

Рис. 3. Учасники конференції в Перемілі (6 вересня 2024 р.)

Рис. 4. Князі Данило Романович і Мстислав Мстиславич

Въ лето 6733... Мьстислав же прія зятя своего с любовію и почтивъ его великими дарами, и да єму конь свой борзый Актазь// якого же в та лѣта не бысть; и дьщеръ свою Анну даривъ великими дарьми, и, съ братією видєвь[с]я в Перемили, и утвердиша мирь.»
(Галицько-волинський літопис)

У 1225 р. у місті Перемилі
волинські князі Данило та Василько Романовичі
уклали мирний договір з галицьким князем Мстиславом Удатним

Пам'ятний знак споруджено до 800-річчя
Перемильського князівського з'їзду.

Рис. 5. Проект зображень і написів на пам'ятному знаку до 800-річчя
Перемильського князівського з'їзду

Таблиця 1

**Князівські з'їзди у Галицько-волинському літописі
за М. С. Грушевським**

1205	Кінець літа – початок осені	З'їзд у Сяноку	Іпат. 480 (1202), с. 7
1214		З'їзд у Спішу. Кольоман у Галичі	489 (1211), с. 13
к. 1225		Заходи Мстислава до нової війни, помирення з Данилом, з'їзд у Перемилю	498 (1225), с. 19
1247		З'їзд Данила з угорським королем. Шлюб Льва	537 (1250), с. 33
1262	кінець?	З'їзд у Тернаві	567 (1262), с. 43
1289	серпень	З'їзд Льва з Вацлавом чеським	616 (1291), с. 60

Цитатуємо за: Грушевський М. С. Хронологія подій Галицько-Волинської літописі. *Твори*: у 50 т. / М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. Львів: Вид-во «Світ», 2005. Т. 7. С. 379–387.

ІСТОРИЧНІ ЗАГАДКИ ЛІТОПИСНОГО МІСТА ШЕПОЛЬ НА ВОЛИНІ

Воєнні реалії в Україні спонукають громадськість до більш глибокого пізнання її минулого – і тому ця проблема в нашому сьогоденні є актуальною. Особливо це стосується періоду української державності на Волині доби Київської Русі. Із метою звуження хронологічних рамок це дослідження обмежене лише одним періодом волинської історії XI–XV століть, коли тодішня давньоруська держава переживала не найкращі часи. Показово, що об'єктом нинішнього дослідження став стародавній Шеполь, про який, зокрема, як і про інше значне волинське місто того часу – Перемиль, літописець уперше згадує під час опису подій за 1097 р. [9, с. 151]. Адже коротка в історичному проміжку доба його перебування в ранзі одного з відомих міст Волині, залишається недостатньо дослідженою. Водночас відомо, що початки його історії прагнули з'ясувати відомі дослідники минувшини Волині, серед яких був й Григорій Гуртовий, століття від часу дня народження якого, до речі, ми в цьому році вшановуємо [4, с. 18]. Саме для збереження пам'яті серед нинішнього покоління про цю унікальну людину – краєзнавця, популяризатора історії волинського краю та організатора музейної справи підготовлений цей матеріал. При цьому за доказову базу, крім літописних, монографічних і краєзнавчих джерел, узяті як матеріали відомих у різні часи археологічних досліджень, так і випадкові матеріальні знахідки останніх років.

Дійсно, як зазначалося, в історії про давньоруське місто Шеполь наявна низка загадок як літописного, так і археологічного аспектів [4, с. 41]. Як зазначалося, першою літописною згадкою про давньоруське місто Шеполь є повідомлення, датоване кінцем XI століття у зв'язку наслідками гострих міжкнязівських чвар – осліпленням волинським князем Давидом Ігоровичем Тербовлянського князя Василька Ростиславовича. Під тиском осуду такої жорстокості з боку інших князів і єпископату князь Давид вирішив «задобрити» осліпленого володаря невеликого удільного князівства, обіцяючи віддати йому одне з приналежних Давиду волинських міст – «або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль» [9, с. 151]. Оскільки оповідь про ці трагічні події була досить детально описана літописцем, то ми маємо дуже точну дату такої згадки про одне з таких міст – Шеполь. Як дослідив цей факт Григорій Гуртовий, то він відповідає початку лютого 1098 р., хоча записаний у літописному переліку подій за 1097 р. [4, с. 41]. Тут показовим є те, що цей населений пункт згадується в цьому епізоді поряд із двома іншими досить відомими в давньоруській історії містами, які однозначно були важливими об'єктами для «задобрення» постраждалого князя Василька. Тут можна зауважити, що зазначене місто Всеволож, яке в сьогоденні можна ідентифікувати як частина с. Заставне (кол. Жджари Володимирського району на Волині, згадується в літописах майже через два століття. У цей же час згаданий вище Перемиль – майже через сто років, а в цілому між 1098–1288 рр. його назва зазначена в літописах переважно у вирі князівських міжусобиць ще шість разів. Але на 1097 р., цілком вірогідно, що ці міста в економічному та військовому аспектах були рівноцінними. Щодо міста Шеполь, то вже протягом XII–XIII століть воно зовсім не згадується в літописах як під час міжкнязівських

чвар, так і подій у зв'язку з періодичними нашествиями на волинський край монгольських військ. Тут можна зробити висновок, що між другими половинами XI та XIII століть відбулися якісь дійсно загадкові для цього міста події, що призвели до втрати ним суттєво значимого для Волині статусу.

В окремих монографічних виданнях без пояснень джерела чергова згадка про цей населений пункт наведена лише під 1498 р. [2, с. 302]. Більш конкретний документ з архівів відомих середньовічних магнатів Сангушків засвідчує про цей населений пункт під назвою Шепле вже в 1541 р. під час надання його луцьким князем Левом Свидригайлом вельможі Бернардові Ольгердові [17, с. 537]. Звичайно, що причин для занепаду цього давньоруського міста в згаданому вище історичному проміжку середньовіччя можна навести немало. Водночас тут треба висловитися про два основні варіанти. Перший із них – це поступова втрата містом Шеполь оборонної й економічної значимості, зокрема за умов зростання впливовості недалеко розміщеного Луцька. Як засвідчують дослідження фахових істориків, поряд з одним більшим містом у кожному давньоруському князівстві було декілька менших міст із площею укріпленої частини до 5 га. Не були значно більшими до певного часу й розміри майбутнього Лучеська Великого, але з різних причин він із невеличкого міста виріс у більш значний феодальний осередок [7, с. 25]. Цілком можливо, що цьому посприяли й традиції колишнього племінного центру. У 1150–1170 рр., за часів князя Ярослава Ізяславовича, за Луцьком поступово закріпився статус столиці удільного князівства. Тому в міру росту могутності та його територіального зростання могло зменшитися й оборонне значення Шеполя як форпоста з північно-східного регіону Волині. Не відпадає в цьому контексті й варіант зменшення його торговельної значимості, зміна торгових шляхів, обміління річки Серни, яка в ті часи була цілком судноплавною. Із часом городище стало звичайним центром сільськогосподарської округи басейну цієї річки [7, с. 25]. Усе це, звичайно, могло вплинути на поступовий занепад раніше процвітаючого міста. Вірогідно, що ці події відображені й у місцевих легендах, про нібито тривале суперництво між Луцьком і Шепелем за впливовість у цьому регіоні Волині. Зокрема, у них згадуються факти незгод під час розміщення найбільш високоповажних гостей під час відомого з'їзду монархів у 1429 р. й надання Магдебурзького права в 1432 р. тощо [17, с. 25]. Проте, вивчаючи історію цього регіону нашого краю, усе ж згадаємо численні міжкнязівські усобиці, які вже із середини XI століття стали майже постійними супутниками буття для волинського краю в ту добу середньовіччя. До цього можна додати й періодичні набіги войовничих сусідів – поляків, литовців тощо. Зокрема, в одному із середньовічних джерел зазначено, що ще в 1073 р. місто Шеполь поряд із Луцьком цілком могло бути захоплене та зруйноване польськими військами [16, с. 17].

Водночас найбільш вірогідною причиною не лише занепаду, але й, можливо, тимчасового припинення активної життєдіяльності в цій місцевості могло стати найбільш нищівне нашествя монгольських військ у 1240-х рр. Про таку ймовірність також свідчать і місцеві легенди [4, с. 43]. Цілком можливо, що саме в ті часи, як вважають окремі місцеві історики, на багато років припинили активну життєдіяльність розміщені неподалік від сучасного села Шепель колишні середньовічні поселення Озденіж, Коршів, Несвіч, Горзвин, Одераци тощо. На остаточну втрату оборонної значимості міста могли вплинути й події 1257–1259 років під час нашествя монгольських військ під орудою їхніх очільників Куремси та Бурундая. Відомо, що тоді під тиском саме Бурундая Волинсько-Галицький князь Данило Романович

був змушений виконати наказ – «...розмечіте ж городи свої всі» [9, с. 421]. Луцьк, який на той час, можливо, мав частково міцнішу фортифікацію, не зазнав остаточних руйнувань. Водночас оборонці середньовічного Шепле, згідно з тими ж місцевими легендами, не лише не встигли завершити будівництво зруйнованих у 1240-х рр. укріплень, але й, частково, змушені були їх розрити [10, с. 44]. Це все, як і пізніші лихоліття XIV–XV століть, могли остаточно визначити майбутню долю літописного міста Шеполь, яке тим самим назавжди програло право мати в історії Волині більш суттєве значення [17, с. 31]. Але це, як зазначалося, не вплинуло на остаточне обезлюднення цього населеного пункту та припинення його адміністративної й господарської значимості в добу пізнього середньовіччя.

Щоб з'ясувати хоч частково про всі загадки давньоруського міста Шеполь, то, орієнтуючись на висловлені вище літописні та документальні положення, згадаємо й про тутешні матеріальні знахідки минулих і нинішніх років. Адже вони теж засвідчують не лише про значимість у певний період історії Волині нинішнього населеного пункту, села Шепель, але й розширюють його відомі хронологічні рамки існування.

Передусім згадаємо про офіційні археологічні знахідки на цьому городищі. Зокрема, у 1930-х рр. під час його досліджень О. Цинкаловським тут виявлено «пам'ятки з раннього середньовіччя: хрести енколпіони, персні, пряслиці з овруцького сланцю, наконечники стріл, ножі тощо» [17, с. 537]. Про знахідки тут кераміки XI–XIII ст. стверджував у 1960-х рр. також відомий радянський археолог П. Раппопорт [14, с. 55]. У 1975 р. волинським археологом М. Кучинком виявлено фрагменти кераміки X–XIII століть, глиняне пряслице, уламки браслетів та залізний ніж [3, с. 237]. Аналогічний давньоруський матеріал у 2010 р. виявлено археологом В. Баюком під час дослідження частини території посаду, яке місцеві жителі називають «Замість», і презентовано у вигляді фрагментів кераміки, уламків посудин корчаг тощо [3, с. 237]. Шкода, але через відсутність масштабних археологічних досліджень як городища біля с. Шепель, так і приналежного до нього стародавнього поселення більш значимих матеріальних знахідок доби середньовіччя «де – юре» тут так і не зафіксовано. Але ж, як відомо, коли недостатньо досліджує офіційна археологія, то багато знахідок виявляються випадково. Проте, незважаючи на окремі суперечливі судження щодо цієї проблеми, вони теж можуть свідчити про минувшину цього унікального історичного місця. Особливий внесок належить уже згадуваному волинському краєзнавцю Григорію Гуртовому, який зі своїми учнями виявив у цих місцевостях значну кількість артефактів давньоруської доби. Зокрема, у своїх працях дослідник згадує знахідки кісток тварин та людей, залишки знарядь, речі побуту та зброї. Тут і красива з візерунком бронзова обручка, натільний хрестик – енколпіон, свинцева печатка тощо. Частина цих знахідок перебуває в Торчинському народному музеї [4, с. 42]. Є також відомості, що за останні роки біля городища випадково знайдено срібну гривну київського типу, пражський грош середини XIV ст., печатку одного з давньоруських вельмож кінця XV століття тощо (додаток 2). Усе це засвідчує, що дійсно господарське життя в древньому Шеплі після нашестя різних ворогів у XIII–XIV століттях усе ж остаточно не згасало.

Але найбільш цікавою знахідкою сьогодення, яка суттєво причетна до історії доби Київської Русі щодо цієї місцевості, можна вважати актову вислу свинцеву печатку, тобто буллу. За свідченням власника, її випадково виявлено весною 2024 р. неподалік від частково зруйнованого вже в радянські часи валу городища. На вигляд булла округлої форми розміром 25 на 24 мм, на обох протилежних краях, де були отвори для шнура, вона надламана, а

у верхній частині по центру була частково прогнута. Оскільки про цю унікальну знахідку автор уже повідомляв 25 травня ц.р. науковому та краєзнавчому співтовариству на відомих «Любартовських читаннях» у м Луцьку, то обмежує лише кількома основними положеннями щодо цього раритету [6, с. 110]. По-перше, оскільки основні відбитки на печатці збереглися відносно добре, то, згідно з відомими науковцями вислими печатками доби Київської Русі, можемо стверджувати про її приналежність внукові князя Ярослава Мудрого та синові великого князя доби Київської Русі Святослава III Ярославовича, князю Олегу-Михайлу (1053(?)–1115). Такому варіанту не суперечать і кілька інших, уже опублікованих у монографіях вислих печаток, приналежних до діяльності цього князя [9, с. 175]. Тут можна висловити версію, що цей, невідомий науковцям варіант булли треба датувати щонайменше 70-ми рр. XI століття. Відомо, що історична Волинь у той період ще не мала окремого удільного князя й залишалася під безпосереднім управлінням великого князя Київського. Про те, що княжич Олег Святославович протягом 1073–1078 років був намісником великого князя Святослава в нашому краї з основним місцем осідку в місті Володимирі на р. Луга, засвідчують й інші дослідники [1, с. 36].

Щодо цього князя все ж варто зазначити, що пізніше він провів досить бурхливе життя, яке призвело до появи характерного прозвища князя Олега – «Гориславович» – за прикликання в поміч у боротьбі за свої владні амбіції лютих ворогів Русі – половців. До речі, відомий він також і тим, що будучи в 1078 р. володарем невеличкого удільного князівства як Тмоторакань на Тамані, він єдиний з тодішнього князівського істблїшменту Київської Русі карбував власну срібну монету [13, с. 68]. Тут також з'ясуємо й можливу причину знаходження вислої печатки князя Олега біля нинішнього села Шепель Луцького району. Як зазначалося, міста Шеполь, як і сусідні Лучеськ та Коршів, у часи його намісництва вже були важливими як оборонними, так і торговими осередками. Цілком вірогідно, що під час одного з відомих нападів польських військ на Київську Русь у 1073 р. великокнязівський намісник князь Олег міг направити своєму воєводі, керівнику гарнізону пергаментну грамоту, запечатану свинцевою печаткою з особистим клеймом. Чи врятувало це послання місто – це залишається невідомим. Проте для нас, волинян, важливо, що знайдена висла печатка засвідчила про більшу як на 23 роки древність нинішнього звичайного села Шепель і дає підстави стверджувати про те, що йому нині не менше ніж 951 рік!

Поряд із наведеними вище загадками в історії літописного міста Шепле, можна згадати ще кілька інших. Зокрема, залишається нез'ясованими повідомлення в працях згадуваного Григорія Гуртового про виявлення під час його дослідження основи валу на городищі товстого шару (до 40–50 см) спресованих перепалених залишків деревини [4, с. 43]. Адже цей факт може дати можливість більш точно дослідити окремі історичні періоди становлення цього давньоруського міста. Але, як згадувалося, жоден з офіційних його дослідників-археологів про цю особливість структури валу не повідомляв [14, с. 55]. Не менше загадок викликають і місцеві легенди про якусь таємничу, залиту водою мережу підземних ходів довжиною до 4 км, що нібито тягнуться до сусідніх сіл Озденіж, Усичі й навіть до Луцька. Викликають зацікавленість і перекази щодо системи нібито «Змієвих валів», котрі, немовбито, простежуються на полях неподалік від городища та спрямовані через села Несвіч, Буяни й далі до села Городині [4, с. 43]. Незважаючи на проведені в 1975 р. археологічні розкопки залишається остаточно нез'ясованими загадки й розміщеного в минулому

за 300 метрів від городища давньоруського кургану, відомого місцевим жителям під топонімом Могила Переляниці. Так що місцевим археологам і краєзнавцям на городищі та околицях нинішнього с. Шепель залишається ще багато чого невідомого, щоби продовжувати їх дослідження.

У цьому дослідженні все ж варто в черговий раз наголосити, що, незважаючи на літописні відомості доби Київської Русі й приналежність цього об'єкта до пам'яток археології національного значення у новітні часи повноцінних археологічних досліджень тут так і не проводили. Як уже згадувалося, незначні розвідки на городищі та посаді протягом останніх ста років тут здійснювали археологи В. Антонович, О. Цинкаловський, П. Раппопорт, М. Кучинко й В. Баюк. Згідно з їхніми дослідженнями, у нинішньому вигляді літописне місто Шеполь під назвою «урочище Вал», це – залишки городища округлої форми на мисі над заболоченою рівниною, заплавою річки Серни. Розміри городища – близько 140 на 160 метрів, висота валів – 5–6 метрів, із північного сходу сторони в розрізі валу є в'їзд у городище, відгороджений від берегового плато ровом шириною 22 метри, глибиною 6 метрів (додаток 5). Насипані вали на чистому материковому ґрунті, без внутрішніх дерев'яних конструкцій, переважно із супіску. Укріплена площа городища сягає 2,2 га. Площадка городища була в давнину рівна. Тут показово, що з різних причин окремі з цих показників у публікаціях окремих дослідників пам'ятки все ж різняться. Згідно з досить стислими висновками у 1960-х рр. найбільш відомого зі згадуваних археологів П. Раппопорта, городище виникло наприкінці X ст. і найбільш досліджений культурний шар належить до XI–XIII століть. Водночас у пізніших матеріалах початки облаштування городища датуються вже IX ст. [14, с. 55]. Тут також зазначимо, що значною проблемою для продовження досліджень цього середньовічного археологічного об'єкта є значні порушення культурного шару як валів, так і площадки городища. Зокрема, протягом першої половини XIX та першої половини XX століть тут був двоповерховий мурований палац власників с. Шепель із родини Божидар-Підгородинських (додаток 4). Уже в радянські часи, наприкінці 1950-х років, тут розмістили тракторну бригаду колгоспу «Більшовик», керівники якого наказали бульдозером розрити у валах додатковий в'їзд для сільськогосподарської техніки. Навіть уже в період Незалежності, із часу вивільнення на початку 2000-х років цієї території від колгоспного майна, городище залишене без нагляду, вали заросли деревами й кущами, а майданчик між валами поступово перетворюється на смітник. До недавнього часу тут був відсутній навіть відповідний державний охоронний знак, а через давній в'їзд у городище, не перекритий відповідним шлагбаумом, ще донедавна навіть автомашини сюди завозили сміття. Сьогодні за сприяння краєзнавців, місцевих ветеранів праці, освітян та інших зацікавлених мешканців села триває чергова спроба вивчення історії унікальної пам'ятки археології у с. Шепель та її порятунку від подальшого руйнування (додаток 6). Важливо також, що одним із вихідців цього села, сином колишнього довголітнього настоятеля сільського храму о. Евсевія Долінського – Леонідом Євсейовичем – передано для оприлюднення написану батьком коротку рукописну історію про село та городище, окремі положення якого й використано в цьому краєзнавчому дослідженні [18].

Шкода, але це не єдиний випадок згаданого руйнування середньовічних городищ, який відомий і в нашому сьогоденні. Тут треба згадати Старий Чарторийськ Камінь-Каширського, Жидичин та Романів Луцького, Володимир й Устилуг Володимирського районів, цвинтар біля Свято-Троїцького собору в Луцьку тощо. Продовжується розорювання під

приватні городи й території біля городища, що в минулому могла належати до торгової частини згадуваного древнього Перемиля. Усе це вимагає від нашого покоління особливої уваги не лише щодо уважного вивчення, але й належного збереження археологічних пам'яток нашого краю. Як очевидно з викладеного вище, за кожним із відомих і маловідомих давніх городищ Волині є чимало непізнаного, про що ми повинні донести наступним поколінням українців.

Список літератури

1. Батюшков П. Волинь: исторические судьбы Юго-Западного края. Санкт-Петербург, 1888. 126 с.
2. Бондаренко Г. Кихтюк В. Исторична топоніміка Волинської області: назви населених пунктів. Луцьк: [б. в.], 2016. 362 с.
3. Баюк В. Колекція монет з розкопок 2010 р. Споруди шинку з Шепеля. *Вісник рятівної археології*. Вип. 1. Львів, 2011. 302 с.
4. Гуртовий Г. Шеполь – град землі Волинської. Луцьк. Вибрані краєзнавчі статті та бібліографія. Луцьк, 1994. 155 с.
5. Гулько Г. Чайковський Б. Знахідки випадкових вислих актових печаток доби Київської Русі на Волині. *Волинський колекціонер. Альманах*. Вип. 4. Луцьк, 2021. 84 с.
6. Гулько Г. Знахідка неподалік від Луцька князівської булли XI ст. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб.* Вип. XIX. Луцьк, 2024. 251 с.
7. Кучинко М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. Луцьк: [б. в.], 2002. 302 с.
8. Кучинко М., Археологія Волині. Луцьк: [б. в.], 2005. 202 с. С. 143.
9. Літопис Руський / за Іпатіївським списком / пер. Л. Махновець. Київ: [б. в.], 1989. 590 с.
10. Луцький район. *Минуле і сучасність. Історико-інформаційне видання*. Луцьк, 2001. 184 с.
11. Мазурик Ю. Пам'ятки археології національного значення на території Луцького району. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: наук. зб.* Вип. 22: матеріали XXII обл. наук.-практ. історико-краєзнавчої конф. Луцьк; Торчин, 9–10 груд. 2006 р. Луцьк, 2006. 149 с.
12. Охріменко Г., Бабінчук О. Вислі печаті та плombs періоду Київської Русі. *Савицький В., Охріменко, Гулько Г., Локайчук С., Потрапелюк В. Пам'ятки княжої доби (волинський контекст)*. Луцьк, 2023. 258 с.
13. Рябцевич В. О чем рассказывают монеты. Минск, 1977. 397 с.
14. Раппопорт П. Военное зодчество западно-русских земель X–XIV веков. Ленинград, 1967. 240 с.
15. Смолій В., Шереметьєв О. 1000 років української печатки. Київ: [б. в.], 2013. 120 с.
16. Терський С. Історія Луцька. Т.1. Лучеськ X–XVст. Львів, 2007. 250 с.
17. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року). Т. другий. Накладом Товариства «Волинь». Вінніпег, Канада, 1984. 600 с.
18. Священник Долінський Є. Городище і село Шепель. 1975 рік. Рукопис неопублікованих спогадів. Із сімейного архіву Леоніда Євсейовича Долінського.
19. Цюриць С. «Чорні археологи» в Шепелі. *Волинська газета*. 10 берез. 2016 р.

Рис. 1. Аверс княжого вірчого знака першої половини XI ст., знайденого неподалік від літописного міста Перемиль (в с. Іванівка) Луцького району (Малюнок та реконструкція знака художника В. Мискевича. 2019 р.)

Рис. 2. Аверс та реверс вислої печатки князя Олега часів 70-х років XI ст., знайденої біля с. Шепель Луцького району (рис. художника В. Мискевича. 2024 р.)

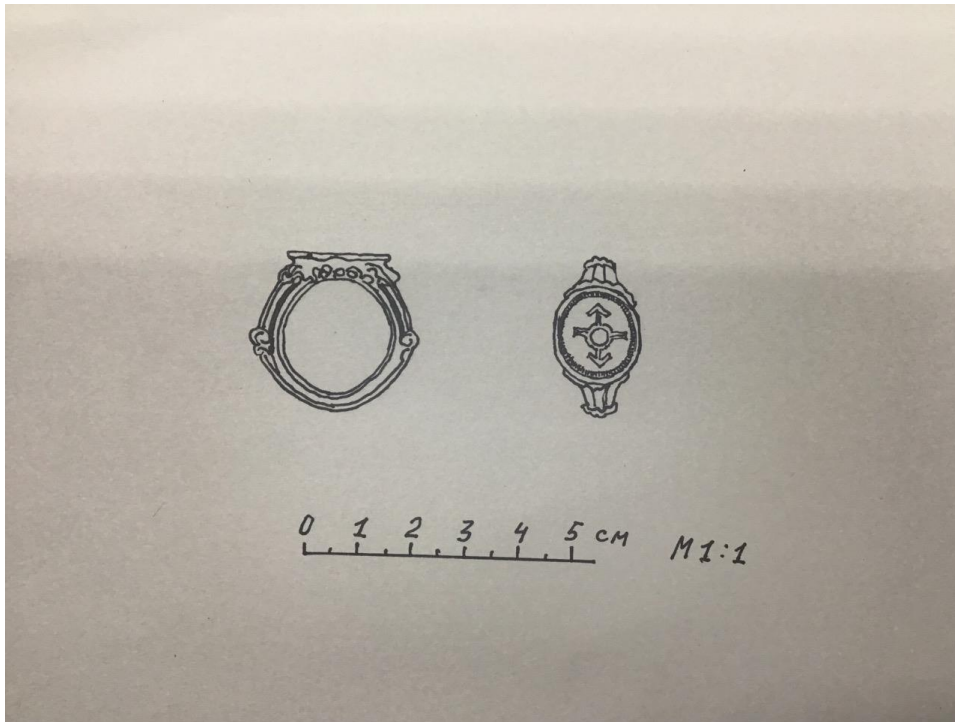

Рис. 3. Срібний перстень – печатка кінець XV ст., знайдений неподалік від городища села Шепель Луцького району (рис. художника В. Мискевича Г. 2024 р.)

Рис. 4. Панський маєток на території давньоруського городища с. Шепель (фото 1939 р.)

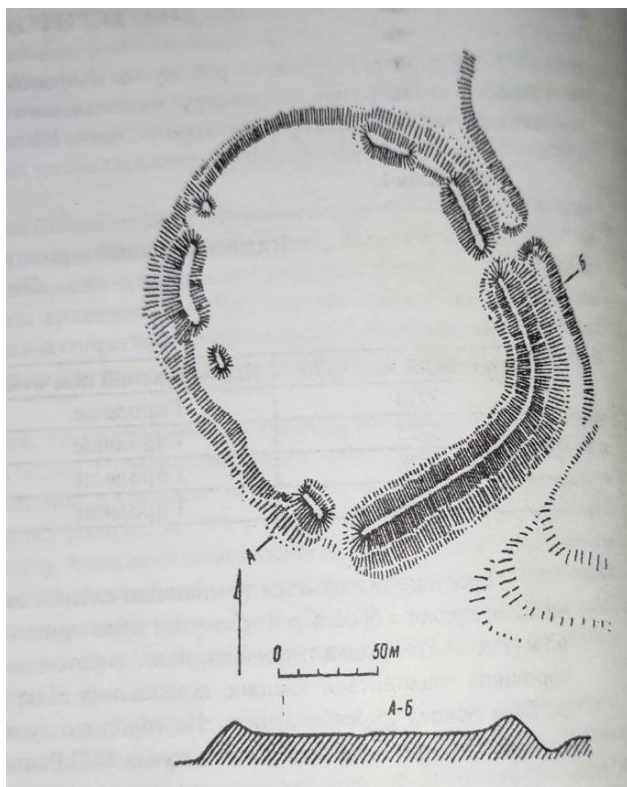

Рис. 5. *Схема давньоруського городища біля с. Шепель Луцького району
(за П. Раппопорт, 1960 р.)*

Рис. 6. *Краєзнавці біля відновленого охоронного знака на пам'ятці археології с. Шепель
Луцького району (фото Г. Гулька. 2024 р.)*

РОЗДІЛ II ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ

Григорій Охріменко,
Світлана Локайчук

УДК 903.22(477)"8/12"

ЗБРОЯ ВОЇНІВ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Горохівський район Волинської обл. займає особливе місце на археологічній карті Волині. Він є одним із найбагатших на пам'ятки різних періодів, особливо Давньої Русі, що засвідчують городища, поселення. Д. Козак відносив Горохівщину до багатих на старожитності черняхівсько-вельбарської культури готів – вихідців зі Скандинавії. У районі виявлено також рештки поселень пшеворської культури, яка частково синхронна з вельбарською. Скарби римських монет відкриті тут у різні часи (Брани, Бужани, Борочиці, Ржищів та ін.), проте відомі далеко за межами України [17, с. 27, рис. 4; с. 33, рис. 5]. Біля багатьох сіл знаходили римські ауреуси, навіть медальйони.

До сенсаційних належать знахідки поблизу Перемиля 2–3 чудових трипільських фігурок (одна міститься в Любомльському музеї, урятована О. Остапюком), із другої є фото. Третя – великих розмірів, досить незвичайна й залишається ще не вивченою. Цікаво, що під час розкопок городища Перемиль виявлено уламки трипільського посуду середнього періоду з розписом (зберігаються у Волинському краєзнавчому музеї). Загалом, із доби неоліту, бронзи, раннього залізного віку знахідок і пам'яток небагато.

Поблизу с. Перемиль Г. Охріменко в 1970 р. відкрив поселення з кружальною черняхівською керамікою. Поряд чотирикутне невелике укріплення з валами на кшталт римського військового табору. Унікальними є виявлені під час розкопок городища О. Ратичем знахідки калкал – елементів популярної гри римських воїнів [17, іл. 61].

За даними Богдана Колоска, Перемильське городище – одне з п'яти, що потрапили до списку пам'яток республіканського значення Волинської обл. Воно називається Городище XI–XIII ст. «Замчище» [8, с. 116]. Пізніше в списку пам'яток національного значення зафіксовано вже 15 городищ, у т. ч. Перемильське.

Розкопки в Перемилі проводилися в 1963–1964 рр. під керівництвом О. О. Ратича, у 1985–1986 рр. – В. С. Шеломянцева-Терського та С. В. Терського, у 1995 р. – М. М. Кучинком. Під час розкопок останнього знайдено рідкісний давньоруський меч. Про вивчення знахідок зброї й загалом військової справи на Волині йдеться нижче.

У статті С. В. Терського про оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля [16, с. 13–26] порушується проблема військової історії – «формування військово-стратегічних комплексів окремих земель Київської Русі», що включає «організаційно-тактичну діяльність воєвод, формування фортифікаційної мережі та стан озброєності» воїнів [16, с. 13].

На основі матеріалів із розкопок Перемиля, Володимира, Дорогобужа, Листвина, Городища Другого й інших городищ, а також музейних фондів, праць дослідників та інших джерел можна отримати уявлення про предмети озброєння воїнів Давньої Русі.

За візантійськими й арабськими авторами, озброєння воїнів Подніпров'я V–IX ст. складалося з дротиків (сулиць), невеликих луків з отруєними стрілами, напевно, сокир, великих щитів, проте захисних обладунків не було (про них не згадується – Г. О.). Під час Великого переселення народів слов'яни навчилися використовувати захоплену зброю візантійців, однак назад на батьківщину досвід не принесли. Певний вплив на спорядження місцевих військових загонів мало озброєння аварів, угрів, болгар, хозар. У відомому Мартинівському скарбі VII ст. знайдено оковки руків'я та піхви палаша (рублячо-колюча холодна зброя, яка нагадує шаблю) з довгим прямим клинком.

На городищі Хотомель у Білорусі розкопано металеві пластини з отворами від ламелярного панцира, що складався зі з'єднаних ремінцями пластин. Отож від аварських воїнів русичі могли запозичувати захисні обладунки, палаші, круглі щити, шоломи, далекобійні луки. Це припущення вважаємо правдоподібним, оскільки окремі слов'янські племена перебували в залежності від аварських ханів і постачали їм численну піхоту у військо, де самі авари служили в легкій або важкій кавалерії. Як пише М. Горелик, комплекс давньоруської зброї склався в кінці IX–X ст., тобто в період формування держави [3, с. 20]. Для виконання функцій ранньосередньовічної держави – оборони кордонів, воєнних походів – потрібні були досконала на той час зброя, навчене військо. Проміжне розміщення Русі між Заходом та Сходом цьому сприяло. Тому на Русі сформувався власний набір озброєння й захисних обладунків воїнів.

До складу війська Хазарського каганату входила важка латна кіннота, воїни якої були захищені шоломами, кольчугами, ламелярними панцирами (від лат *lamellaris* – пластинчастий, тобто з пластин, сплетених між собою шнуром), наплічниками, озброєні списами, шаблями, палашами Їх підтримували загопи лучників. Але в битвах із військом хозар перемогла кіннота Святослава [9, с. 103]. Не менш вишколеним і добре озброєним було й візантійське військо.

М. Горелик звертає увагу на етнічну неоднорідність руського війська, до складу якого входили слов'яни, фіни, скандинави. Більше того, хазари, мадяри, болгар, навіть араби не лише були сусідами Русі – багато з них проживали в Києві, оскільки були купцями, ремісниками й ін. Підтвердженням цього, за даними М. Горелика, є розкопки могильника салтівського типу – хазарської культури в Києві [3, с. 21]. Саме ця «інтернаціональна» культурна розмаїтість позначилася не лише на військовому спорядженні русичів, а й на дружинній «моді», зокрема на різновидах металевих прикрас із бронзи, срібла, золота, якими були оздоблені пояси, кінська зброя, щити, на естетиці дорогих, мистецьки виконаних фібул. На основі запозичень різних видів наступальної та оборонної зброї «противників і союзників, під впливом різних культурних традицій» [3, с. 21] у Київській державі складався оригінальний комплекс озброєння.

Знайдені скандинавські сокири або місцевого виробництва, інколи прикрашені тонким декором, інкрустовані срібним дротом [3, с. 21] (рис. 1). Наконечники списів були різні: місцеві – із широким листоподібним пером, скандинавські – вузькі ланцеподібні або вузькі огранені. Дротики мали черенкові або втулчасті наконечники. Луки зроблені з одного дерева, а

також були складноскладові східного типу. Наконечники до них пірамідальні, ланцетоподібні, ромбічні, долотоподібні (рис. 2).

Шаблі належали, очевидно, представникам військової еліти. Їхній декор виконано в техніці чеканки, різьблення та позолоти по сріблу, гравірування й золочення по сталі, проте М. Горелик звертає увагу на те, що вони виготовлені в «степовому мадярському стилі або розвивають традиції, які склалися на той час у Києві та Чернігові» [3, с. 21].

Шоломи склалися з двох половин, з'єднаних знизу обідком, прикрашеним чеканкою. До нього кріпилася кольчужна бармиця. Узірцями для їх виготовлення були центрально- та західноєвропейські екземпляри VII–IX ст. До іншого типу належали шоломи з чотирьох пластин, з'єднаних на стиках; вони мали надбровники, наносники. Скріплювальні смуги могли бути позолочені, декоровані. Такі шоломи знайдені в Гнездово. Чернігівським шоломам аналоги знаходять у Польщі, Угорщині, Східній Пруссії тощо. Основним панцирем давньоруських воїнів були кольчуги.

Найважливішою зброєю професійних воїнів були мечі. Для вивчення військової справи періоду Давньої Русі тема мечів є особливо важливою. Це була дорога зброя, яка часто слугувала атрибутом влади. Як пише А. Кіріпніков, «судячи з давніх зображень та літописних свідчень, мечу в ті часи надавалися... ще й символічні значення». Вислів «взимать меч против» означав почати війну, «зайти мечом» – захопити [6, с. 25].

М. Котляр зазначає, що меч вважали символом війни, а також мужності й стійкості в бою [9, с. 103]. Меч мав на Русі магічний, сакральний сенс. Коли князь Ігор у 944 р. підписував угоду з Візантією, то непохрещені руські воїни присягали зброєю – оголеними мечами [9, с. 104]. Такий звичай клятви був, напевно, і в норманів. Далі М. Котляр указує, що меч слугував символом княжої влади. За Лаврентіївським літописом, коли князь Всеволод Велике Гніздо направляв сина Костянтина правити в Новгород, то дав йому хрест і меч, сказавши: «Хай цей хрест буде тобі охоронець і помічник, а меч захистить тебе» [9, с. 105]. Тобто меч у період Київської Русі був переважно символом війни й емблемою князівської влади.

За даними А. Кіріпнікова, у 60-ті роки XX ст. з шарів XI–XIII ст. (та й ранішого часу) на Русі відомо близько 80 мечів [5, с. 49–60]. Ця коштовна зброя, виготовлена майстрами-ковачами, часто була прикрашена з великою старанністю та в різний спосіб: руків'я інкрустувалося золотом [11, рис. 350], виконувалося платинованими благородними металами [5, с. 12]. Руків'я меча мало перехрестя у вигляді човноподібного бруска й грибоподібне, сплюснене на вершні. Руків'я обкладалися деревом, рогом, покривалося сріблом або бронзою, обмотувалося ремінцями або крученим срібним дротом.

Мистецьки оздоблений меч знайдено в селищі Вишнівець Кременецького р-ну Тернопільської обл. Це виріб зі срібним руків'ям, інкрустований золотом та емаллями (можливо, місцевого виробництва – Г. О.). У Турійську виявлено меч, інкрустований сріблом [18, с. 163].

Один із мечів із поховання, розкопаного поблизу Пліснеська (датується X–XI ст.) має тридільне навершя, а перехрестя – розширене на кінцях. Руків'я декороване плетеним візерунком [1, с. 170–171]. Руків'я іншого такого меча (також із Пліснеська) прикрашене інкрустацією, що композиційно складається з двох перепланих стрічок, зигзагоподібної лінії [1, с. 172–173]. За даними Б. Рибаківа, із Волині походить меч із «рослинним орна-

ментом» XI–XII ст. Інший меч, про який згадує автор, декорований «тератологічним» орнаментом [15, с. 39].

Меч, нещодавно знайдений біля с. Мстишин Луцького р-ну Волинської обл., на руків'ї інкрустований сріблом, деталі ефесу декоровані прямими та косими хрестами із заглиблень, плетінкою скандинавського типу й ланцюга в техніці черні; на гарді зображено рівно раменний і косий хрести [4, с. 210].

Мечі знаходять в різних місцях: у похованнях, про що писав, зокрема, О. Цинкаловський, часто в річках, заплавах, «загублені на дорогах війни» на переправах, проте найбільше їх виявляється під час розкопок давньоруських фортець-городищ, що загинули під час нападу ворогів, особливо монголо-татар. До прикладу, у Києві відкрито 8–9 таких артефактів, на Княжій Горі – 5–6, у Райках – 10, Колодяжині – 1. Ці знахідки переважно датуються XII–XIII ст. За даними А. Кіріпнікова, на півночі Русі в курганних похованнях відкрито сім мечів, на півдні – майже не виявлено [6, с. 24], хоча треба згадати варязькі могили в Пліснеську (розкопки Т. Земенцького, Я. Пастернака, М. Кучери). Вважалося, що під впливом християнства зброя менше потрапляла в могили. Лише поховання знаті, у т. ч. в церквах, супроводжувалися мечами, що відомо з досліджень у Києві, Чернігові, Новгороді, Володимирі тощо. Загалом, знахідки мечів на теренах Русі належать до рідкісних.

З'ясовано, що мечі виготовлялися в різних майстернях: на Рейні, у Франкській державі, скандинавських країнах, на Русі. Руків'я до них та піхви робилися на місці, вони часто виконані в скандинавському стилі. Зокрема, відомий меч X – першої половини XI ст. з написом «Людота коваль», знайдений ще 1890 р. в селищі Димер на Київщині, має типове скандинавське руків'я. Інший меч із поховання дружинника в Києві виготовлено в класичному європейському стилі, а його руків'я – у малярському. У цій самій могилі була слов'янського типу сокира, дорога скандинавська фібула, гарні гравіровані срібні накладки до пояса або нагрудника малярського походження [3, с. 21].

У період феодальної роздробленості мечі продукувалися в багатьох майстернях Русі. Така майстерня, зокрема, виявлена на Райковецькому городищі. У ній знайдено фрагменти меча [12, с. 85]. Загалом, із Райковецького городища, за даними А. Кіріпнікова, походять п'ять мечів [6, с. 20]. Усі вони періоду Русі XI–XIII ст. Цікавим є зауваження А. Кіріпнікова про те, що на Русі важкі «полуторні» та дворучні мечі з'явилися рано [6, с. 21].

Однією з перших монографій про європейські мечі XI–XVI була робота датської дослідниці А. Брун-Хоффмейер «Middelalderens hveaeggede svaerd» 1954 р., у якій авторка змогла продатувати ці вироби з точністю до четверті століття, вивчивши при цьому понад 500 клинків [6, с. 11]. Щоправда, результати дослідження норвезьких мечів періоду вікінгів опублікував у 1919 р. Я. Петерсен у книзі «De norske vikingsverd». На Русі використовувалися мечі, що походили із заходу, скандинавських країн. В XI–XII ст. у Давній Русі поряд із романськими мечами з'являються й власні вироби, мали свої особливості форми, руків'я – із тридільним та п'ятидільним навершям і переважно бронзовим руків'ям. Вони дещо нагадують вироби типу V за Я. Петерсеном [6, с. 11] та часто були подібними до привозних, а з XII–XIII ст. стають оригінальнішими. Для хронології цієї зброї має значення «діл» – заглиблена смуга посередині леза, ширина й довжина клинка, а також форма руків'я. У XII–

XIII ст. діл робився з вужчим «жолобком», дизайн руків'я спрощується, зникає платикування благородними металами [6, с. 12]. Ця зброя ближнього бою стала більш масовою, «народною» та втрачала символіку статусної, дорогої, належної еліті. Елітарну зброю в ранішні періоди – мечі, довгі ножі (як жезл із Чорної могили) – можна віднести до витворів мистецтва: руків'я, бутеролі піхов прикрашалися золотом, сріблом, емаллями (як наконечник піхов із Києва, меч із Вишнівця).

Зразками таких шедеврів була, зокрема, елітна зброя із Саттон-Ху зі Східної Англії (VI–VII ст.). Такі самі екземпляри, проте вже датовані IX–XI ст., виявлено в Києві, у Пліснеську та ін. Чудовий меч знайдено в 1980-х рр. серед заплави р. Черногузки біля с. Садів Луцького р-ну, який, безперечно, належить до особливих. Він добре зберігся. Срібне руків'я прикрашене золотою інкрустацією, на клинку золотими дротиками зображено хрест, храм і зигзагоподібну (звивисту) «дорогу» [4, с. 212]. Фото та опис цього меча представлено М. Кучинком А. Кірпи́чникову, котрий відніс цей витвір мистецтва до парадних (усна інформація М. Кучинка).

Зауважимо, що вивченню зброярства домонгольського періоду Волині не приділялося значної уваги. Найповніше ці питання висвітлено в монографії М. Кучинка «Історія населення Західної Волині Холмщини та Підляшшя X–XIV ст.» [10, с. 258–261]. Інформацію про окремі знахідки давньоруської зброї подано в праці О. Цинкаловського «Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego» [18].

За підрахунками М. Кучинка, на теренах Західної Волині, Холмщини й Підляшшя на 2009 р. було відомо понад 30 цілих та фрагментованих мечів. Оскільки найбільш показовим видом озброєння воїнів Давньої Русі були мечі, то подаємо перелік відомих нам знахідок цих мілітарних виробів із теренів Великої Волині та Полісся:

1. с. Федорівка Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. – поблизу села знайдено меч із «написом», який відносять до VIII типу (за Е. Оконтотпом) [13, с. 405].

2. с. Підгірці Золочівського р-ну Львівської обл. – виявлено 2 варязькі мечі XI ст. з інкрустованим руків'ям – один із декорованою гардою та набалдашником (декор з кілець, з'єднаних у ланцюг), інший – довгий меч із головкою, розділеною на три частини [18, s. 158, tabl. XX : 1; 14, tabl. X : 3, 6].

3. смт Торчин Луцького р-ну Волинської обл. – знайдено двосічний залізний меч [18, s. 162].

4. м. Володимир – на колишньому ринку розкопано поховання воїна з мечем та іншою зброєю: інкрустований наконечник списа, позолочений шолом та ін. [18, s. 166].

5. с. Грабове Старовижівського р-ну (нині – Ковельського р-ну) Волинської обл. – виявлено залізний меч (без ручки), наконечники стріл [18, s. 144].

6. м. Вишнівець Тернопільської обл. – у кургані знайшли залізний меч зі срібним руків'ям, інкрустованим золотом та емаллями [18, s. 163].

7. м. Турійськ – знайдено руків'я меча, інкрустоване сріблом [18, s. 163].

8. м. Грудек над Бугом (Польща) – залізний меч, знайдений у річці Західний. Буг [18, tabl. XXV: 1].

9. літописний Угровськ (нині – с. Новоугрузьке Любомльського р-ну) – односічний меч [18, tabl. XXV: 2].

10. м. Шумськ Тернопілької обл. – залізний скрамасак (великий військовий ніж) [18, tabl. XXV: 3].

11. с. Жашковичі Іваничівського р-ну Волинської обл. – поблизу села серед знахідок, пов'язаних із варягами, виявлено навершя руків'я меча з посрібленням та інкрустацією [4, с. 213–214].

12. с. Городище Хмельницької обл. – біля села під час розкопок давньоруського укріпленого поселення знайдено 8 мечів [10, с. 259].

13. с. Дорогобуж Гощанського р-ну Рівненської обл. – у ході розкопок Ю. Нікольченком, Б. Прищепою відкрито 3 мечі [10, с. 259].

14. м. Володимир – випадково знайдено в різні роки 4 мечі. Дані М. Кучинка та місцевих краєзнавців [10, с. 259].

15. м. Белз Львівської обл. – під час розкопок виявлено меч [14, tabl. X: 4; 10, с. 259].

16. с. Мстишин Луцького р-ну Волинської обл. – у р. Стир піднято меч каролінгського типу другої половини X ст. За Е. Октокоттом, він належить до VI типу, відносять до датських виробів [4, с. 211–212].

17. Руків'я меча з рослинним орнаментом XI–XII ст. знайдено на Волині [15, с. 38–39].

18. с. Дорогичин (Білорусь) – знайдено меч [10, с. 259].

19. с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл. – під час розкопок М. Кучинка 1994 року знайдено меч [10, с. 259].

20. с. Садів Луцького р-ну Волинської обл. – біля р. Черногузки виявлено декорований меч. Зберігався в місцевого жителя [10, с. 260, рис. 1: 3; 4, с. 212].

21. с. Гурби на Дубенщині (нині Рівненський р-н Рівненської обл.) – меч-«концер», поданий В. Антоновичем у праці «Археологічна карта Волинської губернії» [2, с. 68].

22. с. Вигаданка Володимир-Волинського р-ну Волинської обл. (басейн Західного Бугу) – знайдено меч [10, с. 259].

23. с. Овлочин Турійського р-ну Волинської обл. – близько великого озера, поряд із городищем із розсунутими валами у 2024 р. знайдено меч і через кілька днів продано. Докладнішої інформації немає (усна інформація П. Столярука).

24. с. Крупа Луцького р-ну Волинської обл. – знайдено меч. Зберігався в школі. Це було кільканадцять років тому. Інформація В. Люпи.

25. с. Городище Друге Луцького р-ну Волинської обл. – під час розкопок під керівництвом М. Кучинка на городищі знайдено меч без руків'я [10, с. 259]. Зберігається в музеї Волинського національного університету ім. Лесі Українки.

26. с. Липно Ківерцівського р-ну Волинської обл. – на полі, на захід від села, у 1980-х рр. знайдено меч, який учителька історії місцевої школи М. Футрук передала в Інститут суспільних наук (Львів).

27. с. Райки Бердичівського р-ну Житомирської обл. – виявлено меч із тридільним закінченням руків'я [1, рис. 112].

28. с. Підріччя Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. У 2011 р. в заплаві Турії (уроч. Каміня) знайшли меч довжиною 91,2 см, руків'я – 13,2 см, ширина леза біля руків'я –

4,1 см, ширина перехрестя – 10,7 см. Віднесений до типу Х (за А. Кірпічниковим), датується Х–ХІ ст. [8, с. 87–93].

29. у Турійському р-ні у 2023 р. знайдено верхню частину меча (20 см) із розділеною головкою руків'я. Продано (інформація О. Остапока).

30. м. Луцьк – знахідка меча. За М. Кучинком, цей меч належить до невизначеного типу [10, с. 261].

31. с. Несвіч Луцького р-ну Волинської обл. – на городищі біля села знайдено меч (усна інформація В. Люпи).

Отже, наступальною зброєю воїнів були бойові сокири, списи, сулиці, мечі, зрідка – шаблі, кистені, булави. Для захисту слугували щити, шоломи, кольчуги або панцирі з металевих пластин. Загалом мілітарії та військова справа Давньої Русі були на досить високому рівні. Виявлені на Волині численні та різноманітні артефакти це підтверджують.

Список літератури

1. Андрощук Ф. А., Зоценко В. Н. Скандинавские древности Южной Руси. Paris: Ukrainian National Committee for Byzantine Studies, 2012. 368 с.
2. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды X Археологического съезда*. Т. 1. Москва, 1901. С. 1–133.
3. Горелик М. В. Воины Киевской Руси IX–XI вв. *Цейхауз*. № 1 /93 (2). 1993. С. 20–25.
4. Гулько Г. «Варязький слід» Х–ХІ ст. на Волині. *Історія, культура та освіта у науковій спадщині Олександра Цинкаловського*. Луцьк, 2023. С. 208–223.
5. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Мечи и сабли IX–XIII вв. Вып. 1. (САИ). Москва; Ленинград: Наука, 1966. 144 с.
6. Кирпичников А. Н. Русские мечи XI–XIII вв. *Краткие сообщения Института археологии*. Вып. 85. 1961. С. 11–30.
7. Колосок Б. В. Культурна спадщина Перемиля на Волині. *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць*. Рівне: ПП ДМ, 2008. С. 116–124.
8. Кононець Д. Меч воїна з Волинського Полісся. *Старий Луцьк*. Вип. 19. Луцьк, 2024. С. 87–93
9. Котляр М. Воєнне мистецтво Давньої Русі. Харків: Стратегікон, 2011. 280 с.
10. Кучинко М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в Х–XIV ст. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 528 с.
11. Літопис Руський / пер. з давньорус. Л. Махновця. Київ: Дніпро, 1989. 592 с.
12. Мовчановский Ф. Н. Обработка металла на Украине в XII–XIII вв. по материалам Райковецкого городища. *Проблемы истории докапиталистических обществ*. № 5. 1934. С. 83–92.
13. Пасюк І., Карпюк В. Варязький меч із Волині. *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Місто Володимир-Волинський та Побужжя у світовій та українській історії*. Вип. 55. Луцьк, 2016. С. 405–406.
14. Ратич О. О. Древноруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. 96 с.
15. Рыбаков Б. А. Русское прикладное искусство X–XIII веков: альбом. Ленинград: Аврора, 1971. 128 с.

16. Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля. *Держава та армія. Вісник НУ «Львівська політехніка»*. № 584. 2007. С. 13–26.
17. Старожитності готів на Волині / Бондаренко Г., Охріменко Г., Локайчук С., Скляренко Н., Ільчук С. Луцьк: Вежа-Друк, 2021. 232 с.
18. Sunkałowski A. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961. 271 s.

Рис. 1. Бойова декорована сокира (2)

Рис. 2. Руків'я декорованого елітного меча та наконечники стріл і сулиць

УДК 94(477)"125"

Олександр Дем'янюк

МІЛІТАРНА СКЛАДОВА ЧАСТИНА БОРОТЬБИ РОМАНОВИЧІВ ЗА ВЛАДУ (І ПОЛОВИНА XIII СТ.)

Після смерті князя Романа Мстиславовича настав важкий час для його родини – дружини та дітей. Вони змушені були залишити Галич, а згодом і Володимир та шукати підтримки в угорського короля Андрія II й краківського князя Лешка. Згодом, під час боротьби за родинну спадщину, князі Данило та Василько часто використовували зброю для відстоювання своїх прав на волинську, галицьку й суміжні з ними землі. Мілітарна складова частина стала важливим напрямом відновлювального державотворчого процесу на цих теренах у першій половині XIII ст.

На початку XIII ст., а саме впродовж 1205–1206 рр., за галицькі землі змагався смоленський князь Рюрик Ростиславович із чернігівськими Ольговичами. Деякий час Галицькою землею править запрошений місцевими боярами князь сіверський Володимир Ігорович, онук Ярослава Осмомисла. У 1208 р. Галич захопило військо угорського короля Андрія II.

Принагідно зазначимо, що в другій половині XIII ст. князівській владі в Києві завдано сильного удару (руйнація Києва військами володимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського в 1169 р.) і центр слов'янської цивілізації змістився на захід. Утративши

роль політичного центру держави, Київ залишився релігійно-символічною столицею Русі. Одночасно в Східній Азії набирала сили нова держава – Монгольська імперія, – створена талановитим полководцем Чингізханом. У найближчі десятиліття вона стане реальною загрозою не лише для слов'янської державності та цивілізації, але й для європейських країн. Романовичі, повертаючи батьківську спадщину, неодноразово будуть змушені вступати в збройні сутички з монгольським військом.

1204 р. започаткував низку воєн із татарськими підрозділами на теренах Волині. Декілька загонів монголо-татар, з'єднавшись поблизу кордону Волинського князівства, рушили волинською землею, розоривши Овруч, Житомир, Колодяжин (нині – с. Колодязі Звягельського району), Каменець (нині – м. Каменка на р. Случ), Полонне (нині – Звягельський район), Ізяслав (Заслав). Під час цієї навали загарбники так і не змогли оволодіти Кременцем і Даниловим (нині – с. Данилівка Кременецького району), однак розорили м. Володимир та підійшли до м. Холм.

Паралельно тривала боротьба за галицькі землі між угорцями й Ігоровичами, що закінчилась стратою братів Романа, Святослава та Ростислава Ігоровичів. За допомогою перших на батьківський престол повернувся малолітній князь Данило Романович. У Галицько-волинському літописі про цю подію повідомлено: «Тоді ж бояри володимирські й галицькі, – Вячеслав [Товстий] володимирський, і Володислав [Кормильчич, боярин] галицький, і всі бояри володимирські й галицькі, – і воєводи угорські посадили князя Данила на столі отця його, великого князя Романа, у церкві святої Богородиці приснодіви Марії» [1, с. 373].

Негараздами в родині Ігоровичів скористався белзький князь Олександр Всеволодович, який за допомогою польського війська захопив Володимир. Причому міська громада сама відчинила йому міську браму, указуючи на те, що «це є синовець (племінник) Романа». Після грабунків поляків у Володимирі на деякий час на князювання запрошують князя луцького Інгвара. Однак, не зумівши налагодити з ним стосунки, громада знову запрошує на княжий стіл Олександра Всеволодовича. Під тиском польського князя Лешка малолітнім Романовичам віддають у 1209 р. Бересть, Белз, а за деякий час – і Галич [2, с. 62–65].

Князь Лешко в 1211 р. отримав західну частину Галичини з Перемишлем, його посол Пакослав – Любачів, а Романовичам повернули Тихомль, Перемиль: «Данило й Василько з Лестьковою підмогою забрали Тихомль і Перемиль од Олександра і княжили обидва з матір'ю своєю у ньому, а на [город] Володимир поглядаючи. “Чи сьак, чи так, а Володимир буде наш з божою поміччю”, – [говорили вони оба], на Володимир приглядаючись» [1, с. 374]. Міжусобні війни за Галицьке та Волинське князівства, у хід яких постійно втручались угорський король Андрій II і польський князь Лешко, закінчилися Спішським договором 1214 р. – трирічну польську княжну Соломею обвінчали з п'ятирічним сином короля Андрія II Коломаном, котрий почав правити в Галичі.

У 1211 р. краківський князь Лешко змусив Олександра Всеволодовича повернути спадкоємцям князя Романа місто Володимир [3, с. 92]: «Лестько послав [посла] до Олександра [Всеволодовича], кажучи: “Дай Володимир Романовичам, Данилові й Василькові. А як не даси – я піду на тебе з Романовичами”. Але той не дав, і Лестько [силою] посадив обох Романовичів у Володимирі» [1, с. 374].

Із 1214 р. розпочинається активна боротьба Романовичів за справу свого батька Романа Мстиславовича – утворення могутньої держави Волинсько-Галицького князівства, що було ними зроблено й переросло в могутню державу, очолену королем Романом.

Військо Волинсько-Галицького князівства організоване подібно до інших руських князівств тієї доби, однак мало й певну специфіку. Основними формами військової організації були «дружина» та «вої». Княжа дружина формувалася з бояр, які добровільно служили князеві. Належність до дружини була родовим правом бояр. Князь надавав їм землі та привілеї. Вони ж повинні були виконувати свій обов'язок перед князем – нести військову службу, яка здебільшого зводилася до участі у воєнних походах князя. Належність до дружини була спадковим правом бояр, що з роду в рід обіймали вищі державні посади й були членами княжої дружини.

Багатші бояри йшли на війну не тільки самі, але й виставляли із собою прибічні дружини. Зможні бояри тримали на власному утриманні цілі полки. Середні бояри були зобов'язані йти в похід з одним-двома воїнами. Чоловікам, які не належали до боярської версти, потрапити в княжу дружину було практично неможливо.

У час свого князювання Данило та Василько здійснили низку військових походів і боїв за відстоювання своїх володінь. Це були міжусобні війни із суперниками Рюриковичами, антибоярські походи, сутички з поляками, ятвягами, литовцями та угорцями. Так, угорці брали участь у походах проти князя Данила в 1216 і 1220 рр. і намагались утворити унію під своєю зверхністю. У 1246 р. король Данило уклав з угорським королем Белою IV двадцятилітній союз, яким передбачалася відмова від посягання на вищу владу в князівстві.

У 1218 р. вісімнадцятирічний князь Данило розпочав боротьбу з краківським князем Лешком та «забрав Берестій, і Угровськ, і Верещин, і Столп'я, і Комов, і всю Україну» [1, с. 375]. Князь Лешко, у відповідь, вирушив походом на князя Данила та в битві на «Сухій Дорозі» (нині – с. Суховоля біля Замостя), що на р. Вепр зазнав нищівної поразки.

У 1222 р. військо князів Данила й Василька розбили народне ополчення белзького князя Олександра Всеволодовича. «А на ніч у суботу Данилом і Васильком пограбовано було довкола Белза і довкола Червена і вся земля розорена була: боярин боярина грабував, смерд смерда, город город, так що не лишилось ні одного села не спустошеного» [1, с. 379].

Основну загрозу для Волинсько-Галицького князівства все ж таки несло монголо-татарське військо, із яким князь Данило Романович познайомився під час битви на р. Калка в 1223 р.

У 1219 р. монголи розгромили середньоазійських хорезмійців і вступили у війну з половцями, які дали притулок давнішнім ворогам монголів – меркітам. У 1221 р. західна монгольська армія під керівництвом Джебе й Субедея захопила Хорезмійську столицю Ургенч, уторглася до Азербайджану та незабаром отримала наказ перейти через Кавказ. Обидва полководці мусили вдарити по половцях у причорноморських степах і повернутися додому в обхід Каспійського моря.

У 1222 р. західні сили монголів рушили до Кавказу, вторглися в Грузію й завоювали її. Проте в районі річки Терек їх спиною численне військо половців, косогів та аланів. Джебе й Субедей удали, що воювати не збираються, та уклали з головами цих племен мир. Коли половецькі загони повернулись у чорноморські степи, монголи вдарили в спину їхнім

союзникам і підкорили собі Північний Кавказ. У вирішальній битві на Дону західна монгольська армія розтрощила основні сили половців і на початку 1223 р. вторглася до Криму, де захопила Сурож. Після цього Джебе й Субедей знову повернули в степ, відкинувши на правий берег Дніпра сили половців.

31 травня 1223 р. русько-половецька армія вийшла на річку Калку. Там їх зустріла монгольська сторожа, яка в запеклому бою з руськими передовими частинами вбила воеводу Івана Дмитрійовича та інших двох командирів авангарду, відступивши за річку. За наказом князя Мстислава Удатного першими переправилися волинські дружинники Данила Романовича, а згодом – інші полки: «Мстислав Мстиславович тим часом повелів Данилові попереду перейти з полками ріку Калку і іншим полкам [піти] з ним» [1, с. 381].

Загалом, долю битви вирішило монгольське підкріплення, яке атакували галицько-волинські й чернігівські війська князів Мстислава Удатного та Мстислава Святославича. Русичі не встояли перед монгольськими лучниками й почали втікати до Дніпра. Мстислав Удатний, діставшись зі своїми людьми до Дніпра, відвів човни від лівого берега, щоб монголи не переправилися на правий, і щодуху подався до Галича. Під час утечі деякі дружинники й прості руські вої були пограбовані своїми ж союзниками – половцями.

Для Русі бій на Калці обернувся катастрофою: «І сталася перемога над усіма князями руськими, якої ото не було ніколи» [1, с. 381]. Історичний центр країни – південні й центральні руські землі втратили своїх володарів і військо. Замість них зросла роль північно-східного Володимиро-Суздальського князівства, яке не брало участі в битві на Калці та зберегло свої кадри для майбутньої власної держави, а також західного Волинсько-Галицького князівства, правитель якого князь Данило Романович, один із небагатьох уцілілих учасників бою, зміг поступово об'єднати ослаблену південну Русь зі стольним градом Києвом під своєю рукою перед початком монгольського нашествя на руські землі.

У період найвищого піднесення Волинсько-Галицького князівства місцева князівська дружина поділялася на старшу й молодшу. Старша дружина нерідко наділялася назвами – перша, краща, більша, або великі бояри. До її складу входили представники наймогутніших боярських родів, великі землевласники. Представники старшої дружини засідали в князівській раді та мали вплив на князя у вирішенні важливих державних справ. Дружина молодша – отроки, датські, боярські діти або просто – молодь. Дружинники з молодшої дружини проходили тут своєрідний вишкіл, готувалися до військової служби. Під час бою вони опікувалися кінями старшої дружини. Отроки готувалися до бою під оком князів, а більш досвідчені з них брали участь у легких походах, у стежах та роз'їздах [4, с. 71].

Ще однією формацією війська Волинсько-Галицької держави було загальне народне ополчення «вої», яке князь використовував у воєнних діях у час особливої потреби. До ополчення входили міські жителі й селяни з найближчих сіл, так звані смерди (черні люди). На ворога мав іти кожний, без огляду на те, чи мав він відповідну зброю, чи ні. У разі небезпеки князь був зобов'язаний давати воям зброю зі своїх складів [5].

У 1226 р. після смерті луцького князя Мстислава Ярославовича Німого Романовичі отримали у володіння та під опіку княжича Івана Луцьк, Пересопницю й Чорторийськ. Однак після недовгого його княжіння, Луцьк захопив Ярослав Інгварович, а Чорторийськ – пінські князі. Князь Данило Романович, перебуваючи на прощі в Жидичині в тому самому році, не піддався на заклики та підбурювання бояр про захоплення Луцька: «Коли ж сидів

Ярослав [Інгваревич] у Луцьку, поїхав Данило в Жидичин поклонитися і помолитися святому Миколі. І звав його Ярослав до Луцька, і сказали йому бояри його: “Візьми Луцьк, схопи тут князя їх”. Але він, [Данило], відповів: “Я приходив сюди молитву вчинити святому Миколі і не можу сього вдіяти”. І пішов він у Володимир» [1, с. 383].

Наступного року угорський король Андрій II загрожував Володимирі, оточивши його та взявши в облогу: «Угри пробували забрати й Володимир у Романовичів, але наспів Мстислав з половецькою поміччю й примусив їх звернути ся до оборони Галича» [1, с. 384]. Загалом, станом на 1227 р. молоді Романовичі приєднали собі Берестейщину, Забузькі землі (Холмщину), заволоділи Луцькою землею з Пересопницею.

Цього ж року військо князя Данила під керівництвом двірського Андрія, боярина В'ячеслава Товстого, воєводи Гаврила Душиловича та сідельничого Івана Михалковича все ж оволоділо Луцьком: «І заперлися лучани, але назавтра прийшов Данило й Василько і здалися лучани. Брат тоді дав Василькові Луцьк і Пересопницю, а Берестій він йому раніше був дав» [1, с. 384]. Князя Ярослава Інгваровича, полоненого та пораненого, було привезено у Володимир, а згодом «посажено» князем у Перемилі й Межибожі.

Наступного 1228 р. Романовичі на Великдень приступом взяли Чорторийськ і полонили пінських князів: «Данило тим часом повелів піти приступом до города, і взяли вони город їх, і князів їхніх захопили» [1, с. 384].

Цьогоріч сталася битва з ятвягами, а наступного 1229 р. відбувся похід разом із Конрадом Мазовецьким та облога й здобуття м. Каліш. Взимку 1230 р. князь Данило Романович з невеликою дружиною вийшов з Угровська та здійснив удалий похід проти опозиційних бояр Судислава та Семюнка під Галич [6, с. 51].

Щоб надалі не бути залежним ні від бояр, ні від іноземців, із яких нерідко формувався князівська дружина, волинські князі почали організовувати власне військо. Частково цю потребу забезпечували іноземні наймані загони. Князь міг прийняти до своєї дружини бояр з інших земель. В основному це були угорці або половці, які наймалися на службу до князя найчастіше невеликими загонами на чолі зі своїми воєводами.

Такі зміни якнайширше запровадив на власних землях князь Данило Романович. Ведучи довголітню боротьбу проти засилля галицьких бояр, захищаючи своє князівство від нападів ординців, князь Данило надавав особливу увагу поліпшенню військової справи. Нове військо було суто княжим. У походах князя Данила 40-х років XIII ст. вже відсутні згадки про боярські полки.

Волинські князі вважали за свій обов'язок дбати про добробут і вигоду війська. На його утримання йшли різні державні доходи. Княжа дружина діставала на утримання цілі міста та землі. Учасники походів діставали від князя платню, але передусім військо мало право на воєнну здобич, і це найбільше приваблювало населення краю до воєнних походів.

У 1230 р. розпочалася війна князя Данила з угорським королем Андрієм II та королевичем Белою за галицькі землі. Під час оборони Галича воєводою Дем'яном князь Данило в союзі з половцями завдав удару королевичу Белі та прогнав його війська за Карпати. У 1231 р. угорські війська здобули Галич, проте не змогли захопити Володимир. Літописець залишив нам враження угорського короля Андрія II про Володимир та його оборонців: «І коли він прийшов до Володимира, він, здивувавшись, сказав: “Города такого

не знаходив я навіть у німецьких землях”, – такий він був з оружниками, що стояли на нім: блищали щити і оружники [в броні], подібно до сонця» [1, с. 388]. Схожими були укріплення інших волинських міст. Попередні дерев'яні «гради» не виконували повною мірою оборонних функцій проти орди. Тому князь Данило почав будувати міцніші укріплення, в основі яких було каміння. Найпоширенішим типом кам'яної споруди тієї доби став «стовп», тобто вежа, побудована з каміння й цегли [7, с. 75].

У 1232–1233 рр. відбулося ще два походи угорського короля на волинські землі. Обидва рази війська угорців було розгромлено: уперше – під Шумськом, а наступного разу – біля Перемиля (тепер – село на Горохівщині).

Навесні 1233 р. князь Данило з братом, князем Васильком, дав достойну відсіч військовій коаліції, очоленій угорським королевичем Андрієм, що був одружений із донькою Мстислава Мстиславовича Удатного. До складу коаліції входили війська болохівських князів та белзького князя Олександра Всеволодовича. У битві поблизу м. Торчев військо супротивника було повністю розгромлено й навіть захоплено королівську хоругву [1, с. 390].

У 1233 р. «Данило пішов із братом із Олександром [до города] Пліснеська. І, прийшовши, він узяв його од [бояр] Ярбузовичів, велику здобич узяв, і вернувся у Володимир» [1, с. 390]. Після цих битв у вересні 1234 р. князь Данило здійснив дев'ятиденну облогу Галича, під час якої помер королевич Андрій, а його військо здалося переможцю [1, с. 390].

У 1234 р. князь Данило Романович допоміг князеві Володимирові Рюриковичу на Чернігівщині: «пішли вони, грабуючи землю [Чернігівську], і взяли багато городів по Десні... А Данило і вої його струдилися були, бо захопив він був усі Чернігівські землі, бо воював він був від Хрещення до Вознесіння, учинив мир [і] вернувся до Києва» [1, с. 391]. Під Києвом, незважаючи на втому війська та незадовільний фізичний стан, князь Данило виступив ініціатором князівської відсічі половецькому війську, яке на той час підступило до міста.

Після низки походів на Белзько-Червленську землю в 1234 р. території, що належали князеві Олександру Всеволодовичу, перейшли у володіння Романовичами та були приєднані до волинського князівства. У 1234 р. князь Данило здійснив переможний похід на ятвягів.

Смерть угорських королевича Андрія та короля Андрія II розв'язала проблему приєднання до Волині Галичини, землі якої повернулися до володіння Романовичів. У цей же час, по смерті краківського князя Лешка, князь Данило надав допомогу Конраду Мазовецькому в бажанні того стати на чолі Краківського князівства. Одночасно князь Данило уклав союз із Литовським князівством і поморським князем Святополком, за якого видав заміж свою сестру Соломію [8, с. 158].

У 1238 р. князі Данило та Василько Романовичі здійснили похід до Дорогочина в північну Волинь (нині – територія Польщі), який у 1237 р. захопили рицарі Лівонського ордену. Літописець називає рицарів «крижевниками-темпличами, тобто соломоновичами», котрі є членами ордену єрусалимських тамплієрів, що носили білі плащі з хрестами. У березні під Дорогочином відбулася битва, у ході якої хрестоносці зазнали нищівної поразки: «І пішли вони на них із великою силою, узяли город [Дорогочин] місяця

березня, і старійшину їх Бруна схопили, і воїв захопили, і вернулися обидва у Володимир» [1, с. 392].

Наприкінці 1239 р. перед загрозою монголо-татарської навали князь київський Михайло Всеволодович залишив Київ та «побіг услід за сином своїм [Ростиславом] перед татари в Угри» [1, с. 395]. Волинсько-галицький князь Данило Романович увів у Київ свої війська та залишив на чолі воїнів тисяцького Дмитра, щоб «удержати [город] проти іноплемянних народів, безбожних татар» [1, с. 395], а сам повернувся у Волинсько-Галицьке князівство для проведення мобілізаційних заходів. Військо воєводи Дмитра не змогло відстояти навалу орди й після десяти тижнів і чотирьох днів боротьби 6 грудня 1240 р. Київ захопили воїни хана Батия.

На початку 1241 р. татари на чолі з ханом Батием (Бату-ханом) вирушили вглиб руських земель у західному напрямку, здобувши Колодажин, Кам'янець, Галич, Володимир, і попрямували в Європу. Не змогли взяти лише міцно укріплені Кременець та Данилів: «І прийшов він до Каменця [та] Ізяслава [і] взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, відійшов од них. І прийшов він до Володимира, і взяв його списом, і вибив його без пощади, так само і город Галич, і інших городів багато, що їм нема числа» [1, с. 397–398].

У 1242 р., повертаючись із європейського походу, орди татар під керівництвом ханів Манмана та Балая знову спустошили північну Волинь: «пустошили до [города] Володави і по озерах (маються на увазі волинські озера – Світязьке, Пулеменецьке, Луки – *О. Д.*), і вернулися, багато лиха натворивши» [1, с. 400].

Проте князь Данило поступово та планомірно нарощував свої військові сили й у 1243–1245 рр. відбувся ще один його похід на ятвягів. Навесні 1243–1244 рр. він із військом здійснив похід на землі краківського князя Болеслава Сором'язливого з облогою м. Люблін, вирушивши «із Холма зо всіма воями і пращами» [1, с. 401]. Тоді ж у Любліні при укріпленні міста побудовано круглу башту, що збереглася до наших часів. Люблінською землею князь Данило Романович володів до 1247 р., після чого повернув її краківському князеві Болеславу.

7 серпня 1245 р. відбулась одна з найбільших тогочасних європейських битв під м. Ярославом на р. Сян. Супроти князів Данила й Василька виступила військова коаліція князя Ростислава Михайловича з угорським військом воєводи Філі та польського війська Флоріана. Вигідно розташувавши своїх воїнів, Романовичі розгромили ворога комбінованими фланговими ударами з тилу супротивника.

Уже за два роки загроза татарської навали об'єднала князя Данила й угорського короля Белу IV. У 1247 р. відбувся шлюб сина князя Данила Лева з донькою короля Бели IV Констанцією. У 1248–1249 рр. відбувся спільний із Земовієм Конрадовичем Мазовецьким і половцями похід на ятвягів на р. Лик, що закінчився поразкою останніх.

Тоді ж князь Данило втрутився в події, що відбувалися навколо Австрійського герцогства, яке після загибелі в 1246 р. герцога Фрідріха II залишилося без володаря. Претендентами на трон виступали сестра герцога, одружена з князем Моравії Пшемиславом II Оттокар, та його племінниця Гертруда Баденберг, що володіла віденським замком. Намагаючись поширити свій вплив на політику австрійського герцогства, князь Данило в 1252 р. обвінчав свого сина Романа з Гертрудою, що призвело до військового

конфлікту між Австрійським герцогством і Моравським князівством. Князь Данило вирушив у похід на допомогу синові. Успішний похід закінчився форсуванням р. Одер та завоюванням Сандомирської землі [8, с. 158].

Не отримавши підтримки від своїх західних сусідів, король Данило (це вже відбувалося після коронації Данила Романовича королівським вінцем у Дорогочині в 1253 р.) почав боротьбу з «людьми татарськими» (громади, що були під впливом і владою татар). Для цього в 1254–1255 рр. він здійснив походи на схід Волині, на поселення поблизу річок Случ і Тетерів та Возвягль (тепер – Звягель). Утім, розвинути успіх королю Русі Данилові не вдалося через запізнення союзника – литовського князя Міндовга, котрий через шлюб дочки із сином князя Данила Шварном був у родинних стосунках із Романовичами. Похід на Київ відкладався.

Воєводи Міндовга Хвал і Сирвид, побачивши розорений Возвягль, повернулися в центральну частину Волині та почали пустошити околиці Луцька. Біля стін замку, на берегах притоки Стиру р. Глушець відбулася битва княжого війська, очоленого тисяцьким Юрієм Домажиричем і двірським Олексою Орішком, під час якої війська литовців розгромлено: «[Литовці] не видержали і повернули навікача, а вони рубаючи їх і колячи, ввігналі їх озеро... І натонуло в озеро трупів, і щитів, і шоломів, так що місцеві жителі велику користь мали, виволікаючи їх» [1, с. 417].

Похід короля Данила на «людей татарських» спонукав до походу взимку 1254–1255 рр. на Волинь татарської орди на чолі з ханом Куремсою. Татари виступили з військом під Кременець, потім узяли в облогу Луцьк, підступили до Володимира, де зазнали поразки й повернулися до Луцька. Там мужня оборона міста та розлив річки Стир, знищення оборонцями підйомного мосту не дали змоги ханові Куремсі оволодіти містом.

Після приходу до влади в Золотій Орді в 1257 р. хана Берке волинські землі зазнали нової навали орди на чолі з темником Бурундаєм у 1258–1260 рр. Саме Бурундай змінив Куремсу на посту темника (татарського намісника) слов'янських земель. Навали татар ніхто не сподівався, оскільки в той час у Володимирі князь Василько Романович видавав заміж свою дочку Ольгу за чернігівського князя Андрія Всеволодовича. Король Данило поїхав за військовою допомогою в Польщу та Угорщину, а Василько з племінником Львом були змушені їхати з поклоном до темника Бурундая. На вимогу татар знищено укріплення волинських міст: Шумська, Кременця, Белза, Лучеська й Володимира. Після облоги Холма Бурундай погромив міста Люблін, Завихвост, Судомир [1, с. 422].

У 1258 р. темник Бурундай посварив короля Данила з його сватом литовським князем Міндовгом і досяг того, що в поході татарського війська на Литву брали участь руські дружини на чолі з князем Васильком.

У 1259 р. темник Бурундай, прийшовши під Володимир, зажадав від Романовичів знищення міських укріплень. «Василько для скорості наказав запалити укріплення, бо розкидати їх прийшло ся б занадто довго через їх великість. Бурундай сам поїхав переконатися, чи укріплення спалено, але тим не задоволився і на другий день після своїх Татар розкопати міські вали – на знак свого тріумфу» [9, с. 88–89].

Перед своїм походом на землі Волинсько-Галицького князівства Бурундай змусив Василька до походу на Литву. У відповідь на це в 1262 р. литовський князь Міндовг

учинив набіг на волинські містечка Камень та Мельницю. Волинське військо, переслідуючи литовців, зійшлося з ними в Небльській битві на о. Неблі. Під час битви загинув лише один воїн війська князя Василька. Перемога була на стороні волинського війська: «Литва ж стала була при озері [Неблі], але, побачивши війська, виладналися вони і стояли у три ряди за щитами по своєму звичаю. Василько тим часом, нарядивши свої війська, пішов супроти них. І зіткнулися вони обоє, і литва, не видержавши, кинулася навтіки. Але не можна було втекти, бо обійшло було [їх] озеро довкола. І тоді стали вони сікти їх, а інші в озері потопились. І так перебили вони їх усіх, і не остався з них ні один» [1, с. 423]. Наступного, 1263 р., знову відбулася битва волинських полків із литовцями, яка закінчилася перемогою війська короля Данила, хоча в цій битві він і був поранений.

У 1264 р. король Русі Данило Романович помер, і до своєї смерті в 1269 р. волинсько-галицькими землями править його брат князь Василько.

Незабаром литовський князь Міндовг був убитий своїм родичем Тренятою. Спадкоємець Міндовга Войшелк звернувся за допомогою до князя Василька Романовича, який за участі племінника Шварна Даниловича допоміг литовському князю Войшелку встановити владу в Литві.

У 1265 р. князі Шварно й Войшелк здійснили похід на ляхів, у ході якої князь Шварно спустошив землі біля Любліна, а князь Володимир Василькович – біля міста Біла. Війна закінчилася миром із краківським князем Болеславом Сором'язливим. У 1267 р. литовський князь Войшелк передав владу своєму швагрю князеві Шварну, і волинський князь правив Литвою до своєї смерті в 1270 р.

Сам же князь Войшелк постригся в ченці в м. Холм та був убитий іншим сином короля Данила Левом за те, що передав владу в Литовському князівстві Шварну, а не йому. Після смерті князя Василька Володимирське князівство успадкував його син Володимир. Луцьку волость ще за його життя було віддано племіннику князеві Мстиславу Даниловичу, а Галич і Холм – князю Леву Даниловичу, який переніс свою столицю до Львова.

У 1271 р. князь Володимир Василькович надав військову допомогу краківському князеві Болеславу Сором'язливому в ході його війни з воротиславським князем. Тоді ж сам Володимир Василькович здійснив кілька походів на ятвягів, зокрема в 1273 р., після якого укладено перемир'я між князями Володимиром, Левом і Мстиславом та ятвязькими князями Минтелем, Шюрпою та Пестилом.

Військові сутички проходили й із Литовським князівством, де княжив войовничий князь Тройден, що спустошив північні землі Волині. У 1274 р. князь Володимир послав своє військо у литовські землі, а в 1275–1276 рр. об'єднане військо князів Володимира, Мстислава та Лева в союзі з пінським і туровським князями спустошило Литву. У 1277 р. литовський князь Тройден із братом Сирпутієм спустошили околиці Каменя, а князь Володимир, своєю чергою, узяв у нього Турійськ, на березі Німану.

Литовський князь Тройден розселив на околицях Гродна та Слоніма племена прусів. Князі Володимир і Лев «послали до Слоніма своє військо і забрали їх, щоб землі не заселяли». У 1280 р. князі Мстислав Данилович із Володимиром Васильковичем за підтримки татар здійснили похід до міста Судомира [1, с. 432] і з Литвою, урешті-решт, укладено

мир. У майбутній війні князя Лева з поляками в 1282 р. литовці вже виступили союзниками з боку князя Володимира.

За час князювання Володимира впродовж 20 років лише один раз відбулася сутичка з монголо-татарами, оскільки волинські землі перебували під протекторатом Золотої Орди та брали участь у походах татарського війська на Литву в 1285 і 1286 рр. У листопаді 1287 р. татарський воєначальник Телебуга, ідучи з Ногаєм на Польщу, примусив іти з ним і війська князя Лева Даниловича із сином Юрієм, князя Мстислава Даниловича та князя Володимира Васильковича [1, с. 437], а частина його війська спустошила волинські землі до Перемишля й Володимира.

У 1286 р. татари, ідучи походом на Польщу, знищили Волинь і Галичину. Дісталось й княжому місту Володимиру: «Володимирці вже чекали, що Татари пограблять ціле місто, і літописець славить ласку Божу, що Татари “не взяша города”. Але й проминувши його, Татари частину своїх людей лишили під Володимиром годувати коней, і ті “учиниша пусту землю Володимерскую”: били людей, кого закопали, відбрали коней, так, що люде не відважали ся виходити з міста» [9, с. 103–104].

Однак треба зазначити, що в період монголо-татарських набігів саме Волинсько-Галицьке князівство було найбільш організованим для відсічі кочівникам. Волинь і Галичина стали місцем захисту для населення, яке втікало з-під татарського ярма. Водночас волинські та галицькі землі стали тим «непереборним щитом», який захищав Польщу та інші західні країни від татарської агресії [5].

Після смерті князя Володимира його князівство перейшло за заповітом до Луцького князя Мстислава Даниловича, який також проводив миролюбну політику. Про його сина Данила відомо, що він брав участь у «татарському поході» на Польщу, і після смерті Мстислава волинська земля перейшла в управління до його брата Лева.

Усе військо Волинсько-Галицької держави поділялося на важкоозброєних «оружників» та легко озброєних «стрільців», причому і ті, й інші могли бути і пішими, і кінними. Спочатку піхота утворювала головне військо. Вона вела боротьбу найчастіше під охороною города. У дальших походах піхота рідко брала участь.

Роль піхоти у Волинсько-Галицькій державі зросла у XIII ст. Тоді утворено більші відділи піших військ. Піхота була під особливою опікою князів. Підрозділи піхоти склалися із селян та з міщан. Але були це не слабоозброєні вої, як у попередніх століттях, а сильна формація й добре озброєна.

Кіннота за своїм озброєнням і тактичним завданням поділялася на важку та легку. Важкоозброєна кіннота – це оружники у важких бронях, у шоломах, зі щитами й списами або мечами. До легкої належали стрільці, без важкої зброї, із луками. До складу стрільців входили теж степовики. Організаційно військо поділялося на полки по 100–200 осіб у кожному. Вони, своєю чергою, ділилися на знамена, або заступи. Ці підрозділи мали свої бойові прапори, бубни, труби [5].

Князь Данило Романович постійно удосконалював організацію свого війська. Проведена ним реорганізація у війську сприяла введенню міцної єдиноначальності, більш чіткого розподілу війська на оружників і стрільців, міста поділялися на сотні та вулиці, які виставляли певну кількість воїнів. Військо стало більш рухливим і маневреним, воно здійснювало марші на великі відстані. Чисельність княжого війська іноді досягала 50 тисяч осіб [10].

Як і в часи Русі, зброю війська Волинсько-Галицької держави можна поділити на оборонну й зачіпну. До оборонної належала броня (панцир), шолом і щит. Розміри щита залежали від захисних обладунків воїна. Якщо його груди не захищалися бронею, то щит мусив бути таких розмірів, щоб прикрити не лише груди, але й тулуб. Одягнений у броню воїн, зазвичай, носив щит менших розмірів, для додаткового захисту грудей та відбивання ним ударів наступальної зброї ворога [11, с. 35].

До зачіпної – коп'я (копія) з різними назвами, меч, шабля, сокира й лук зі стрілами. Майже вся зброя була власного виробництва. Піхота була озброєна мечами та списами, а для захисту мала металеві панцирі, шоломи й щити. Стрільці були озброєні луком і шаблями. Якщо вони були на конях, то являли собою легку кінноту.

У XIII ст. у війську Волинсько-Галицького князівства став помітний прогрес в озброєнні війська і в його тактиці. Відбулося значне вдосконалення зброї. Для прикладу, шолом вершника менший, ніж у ранішніх часах, і краще захищає голову; щит також менший і легше ним воювати. Із археологічних знахідок, сфероконічний шолом (XII–XIII ст.), знайдений у Дорогобужі Рівненської області, був виготовлений із трьох пластин – лобної та двох, що захищали скроні й тім'я з наверхам у вигляді потовщення кулястої форми [12, с. 237].

Було три роди списів – копія, сулице й роттиця. Легкоозброєні стрільці одержали також нову зброю – рожанці, якісь поліпшені луки. Під час штурму укріплень використовувались інженерні пристрої – тарани, самостріли, пороки (катапульти).

Озброєння волинських дружинників та «воїв» багато в чому збігалось з озброєнням інших слов'янських дружин. У створенні вітчизняного військово-технічного арсеналу, поряд із запозиченням чужого досвіду, давньоруськими зброярами розроблялися та використовувалися власні зразки списів, сокир, стріл, кипенів і мечів [13, с. 4].

Взаємовплив військового мистецтва північних і західних сусідів на волинян привів до того, що місцеві воїни однаково успішно володіли західним мечем і східною шаблею, європейським ланцетоподібним списом і кочівницькою пікою, східним чеканом та меровінзьким скрамасаксом, азійським сфероконічним шоломом і каролінськими шпорами, близькосхідними кистенями, булавами й північними ланцетоподібними стрілами [14, с. 375].

Цікавою була схема побудови битви в добу князя Данила. Уся вона ніби поділялася на дві частини: початковий бій (зав'язка бою) легкої кінноти та піших стрільців і головний удар важкого озброєних полків. Дії оружників і стрільців були тісно координовані в бою. Стрільці не лише створювали передні полки війська, а й також ставали на крилах оружників, захищаючи їх із флангів. Волинсько-Галицькі князі почали з успіхом застосовувати й нову тактику виснаження ворога постійними маневрами.

Успішно застосовувалася тактика одночасного наступу стрільців та копійників. Уперше так зробив князь Данило Романович у 1215 р. Щоб зберігати стрільців у бою, він поруч із кожним із них поставив копійника. Тепер стрільці отримали можливість підходити до ворога майже впритул і розстрілювати його під прикриттям полку своїх колійників.

Отже, у період боротьби за відновлення влади над землями, утраченими після смерті волинсько-галицького князя Романа Мстиславовича, князі Данило та Василько активно

застосовували збройні формування тієї доби. Мілітарна складова частина стала пріоритетною, поряд із дипломатією, у вирішенні територіальних претензій на батьківську спадщину. Упродовж першої половини XIII ст. волинсько-галицькі князі часто вдавалися до силових методів повернення власних територій, укладали короткотермінові військові альянси для досягнення своїх цілей, залучали союзників до міждержавної боротьби. Загалом, оцінюючи державницьку діяльність Романовичів, укажемо, що їм удалося відновити осередок Волинсько-Галицької держави, яку започаткував князь Роман Мстиславович.

Список літератури

1. Галицько-Волинський літопис. Літопис руський. Київ: Дніпро, 1989. 591 с.
2. Грушевський М. С. Очерк истории украинского народа. Київ: Либідь, 1990. 400 с.
3. Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наук. думка, 1984. 176 с.
4. Денисова М. М., Портнов М. Е., Денисов Е. Н. Русское оружие. Москва: Военное изд-во, 1953. 166 с.
5. Лисенко О. С. Військо Галицько-Волинської держави. *Воєнна історія*. 2003. № 1. URL: http://warhistory.ukrlife.org/1_03_7.htm.
6. Мазур О. «Руський бій»: військова антропологія і тактичні новації короля Данила Романовича. *Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. II Волин. облас. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк, 1988. С. 50–54.*
7. Раппопорт П. А. Древние русские крепости. Москва: Наука, 1965. 88 с.
8. Слюсаренко П. Король Данило – володар України. *Минуле і сучасне Волині: тези доп. та повідомл. II Волин. облас. іст.-краєзнавч. конф. Луцьк, 1988. С. 156–159.*
9. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 3. Київ: Наук. думка, 1993. 592 с.
10. Павлов В. Зброя на терені України. *Народна армія*. 1996. 30 квіт.
11. Довженок В. Й. Військова справа в Київській Русі. Київ: Вид-во академії наук УРСР, 1950. 87 с.
12. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя. Луцьк: Волин. обл. друк., 2009. 528 с.
13. Сухарев Ю. В. Очерки по ранней военной истории восточных славян и Руси V–XIII вв. Санкт-Петербург: Нева, 1992. 534 с.
14. Дем'янюк О. До питання озброєння та оборонного мистецтва волинян у княжу добу. *Старий Луцьк: наук.-інформ. зб. Вип. IX. Луцьк: Волинські старожитності, 2013. С. 372–278.*

РОЗДІЛ ІІІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕМИЛЯ

УДК 94(477.82-22)(093)

Михайло Кучинко,
Зоряна Кучинко

КНЯЖИЙ ПЕРЕМИЛЬ У СВІТЛІ ПИСЕМНИХ ТА АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

Важливим джерелом для з'ясування суспільно-економічних відносин на території Волинської землі в XI–XIII ст. є городища – залишки малих міст, до котрих можна віднести й Перемиль. І хоча він не належить до цілком археологічно вивчених, однак досліджена площа понад 800 квадратних метрів у сукупності з літописними джерелами, вважаємо, дають змогу у загальних рисах охарактеризувати розвиток міста в княжі часи.

Можна без перебільшення сказати, що Перемиль є неординарною пам'яткою історії й культури, що підтверджується згадками про нього в славнозвісній «Повісті врем'яних літ», куди записувалися лише найважливіші історичні події. А загалом упродовж XI–XIII ст. у Літописі Руському Перемиль згадується сім разів, що також говорить про його значимість у вітчизняній історії. І, попри сказане, досі відомості про нього обмежуються двома-трьома невеликими публікаціями. Сподіваємося, що пропонована стаття розширить інформацію про історію названого міста, адже воно цього варте.

Перша згадка про Перемиль поміщена в Іпатіївському списку Руського літопису під 1097 р., коли Володимирський князь Давид Ігорович запропонував у якості компенсації осліпленому ним Тербовельському князю Василькові Ростиславичу, «котрий вгодно город – або Всеволож, або Шеполь, або Перемиль» [8, с. 151]. До речі, князь ужив щодо всіх трьох населених пунктів термін «город». Через 100 років, у 1196 р., Перемиль згадується в літописі як центр волості князя Романа Мстиславича [8, с. 361]. У наступні десятиліття Перемиль відіграє певну роль у князівських міжусобицях, час від часу стає місцем короткочасного перебування в ньому окремих князів. Так, після загибелі Романа Мстиславича в 1205 р. його малолітні сини Данилко й Василько в 1214 р. княжили разом із матір'ю в Тихомлі та Перемилі [8, с. 374]. Далі в часи внутрішніх міжусобиць місто згадується в 1225 р. у зв'язку з конфліктом і замиренням Данила й Василька з князем Мстиславом Удатним [8, с. 382]. У 1228 р. Перемиль з'являється в літописі під час передачі його Данилом Романовичем Луцькому князеві Ярославу Інгваровичу [8, с. 384]. Двічі місто згадується в Руському літописі в контексті боротьби волинян з іноземними загарбниками. Під 1233 р. поміщена оповідь про битву між Данилом Галицьким й угорським королевичем Андрієм за міст через Стир біля Перемиля [8, с. 390]. Нарешті, востаннє Перемиль згадується на сторінках літопису 1287 р. у зв'язку з появою тут татарського війська на чолі з ханом Телебугою та безуспішним намаганням Володимирського князя Володимира Васильковича умилостивити хана, зустрівши його з «питтям і з дарами» [8, с. 435].

Така кількість літописних згадок про Перемиль не могла пройти повз увагу дослідників. Уже наприкінці XIX ст. про нього писав історик Олександр Андріяшев і локалізував місто в однойменному селі Перемилі над Стиром [1, с. 67–68]. На початку XX ст. відомості про городище знаходимо в Археологічній карті Волині Володимира Антоновича [2, с. 72]. Згадується Перемиль і в контексті археологічних матеріалів у фундаментальній праці волинського дослідника старожитностей Олександра Цинкаловського [14, с. 189].

Важливим джерелом для з'ясування матеріальної культури, господарської діяльності, побуту та духовності мешканців середньовічного Перемиля є археологічні дослідження. Перші розкопки на городищі проведено 1940 р. Краєзнавчим музеєм у Луцьку [11, с. 12], але вони були незначними. Наукове вивчення Перемиля започатковано в 1960 р., коли знаний фахівець оборонного будівництва Русі Павло Раппопорт дослідив його топографію, віднісши городище до категорії укріплень мисового типу. Городище княжого Перемиля він локалізував у селі Перемиль колишнього Горохівського району Волинської області на лівому березі р. Стир в урочищі Гора. Дослідженнями стверджено, що майданчик городища займає мис, який підноситься над плесом ріки понад 10 метрів. За формою – це овал розміром 75x150 м і площею 1,1 гектара. Із напільного боку добре помітні рештки дуже розмитого, але первісно досить потужного земляного валу. Від продовження високого берегового плато городище відділене широким і глибоким ровом. Схили мису дуже круті – близько 45–50°, а на ділянці, яка прилягає до Стиру – майже прямовисні.

Такою є топографія давнього Перемиля [9, с. 36]. Розкопки пам'ятки в різні роки проводили археологи Олексій Ратич [12, с. 140–141], Володимир Терський-Шеломенцев [13, с. 146–147] та Михайло Кучинко [5, с. 1–34; 6, с. 32–54]. Ними з'ясовано, що культурний шар на городищі датується княжим періодом (XI–XIV ст.) і пізнім середньовіччям (XV–XVIII ст.). Однак останнє не є предметом цієї статті. Не ігноруючи результати досліджень попередніх археологів, автори статті зосереджують увагу на результатах досліджень експедицій Волинського національного університету, які досі не публікувалися і містяться в Науковому архіві кафедри історії України та археології ВНУ імені Лесі Українки. Авторами використано й окремі знахідки, що зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею [3, А-3657; 3664; 10598]. Здійснені археологічні дослідження в сукупності з літописними даними можуть стати надійною базою для вивчення матеріальної культури, господарства та побуту мешканців княжого міста Перемиля.

А розпочнемо із загальної характеристики жител, тому що житло – один із найважливіших компонентів традиційно-побутової культури народу. Воно є ніби мікрокосмом, у замкненому просторі якого проходить родинне життя, показником заможності, побуту та культури його мешканців. Водночас воно надійне і як історичне джерело, бо хоча різновидності житлових будівель і зумовлені географічними та кліматичними особливостями, традиції міцно закріплюють за окремими групами населення певні типи жител.

Що ж до Перемиля, то, як уже зазначалося, тут поки що відкрито дев'ять напівземлянкових і п'ять наземних жител. Найранішими були напівземлянки, які охарактеризуємо нижче. Їх цілковите панування на Волині в X–XI ст. нині не підлягає сумніву [7, с. 178]. Вивчення розкопаних на території Перемиля житлових об'єктів дає підставу для узагальненої характеристики жител і їх внутрішнього планування, що і є найсуттєвішим під

час вивчення побутової культури волинян середньовічного часу історії. Більшість із них була заглиблена в ґрунт на 0,5–0,8 метра. За формою вони прямокутні або квадратні, площею від 8 до 15–20 квадратних метрів. Долівки переважно рівні й добре утрамбовані, нерідко підмащені глиною або підсипані піском. В усіх напівземлянках заглиблені частини стін були вертикальними [6, с. 32]. Стіни були стовпової конструкції, про що свідчать виявлені в долівці жител на кутах і посередині стін ями від стовпів, які підтримували стіни й дах. Діаметр ям був 30–40 см. Ями мали плоске або закруглене дно. Отже, стовпи не забивали, а закопували в ґрунт. Судячи з глибини стовпових ям та подекуди решток стовпів, їх висота сягала близько 2 метрів. Отже, наземна частина стін могла мати висоту 1,5 метра. За стовпової конструкції стін обшивка заглибленої частини напівземлянки складалася з горизонтальних колод, притиснутих до бортів котловану вертикальними стовпами. Далі стіни нарощувалися аж під дах, але у верхній, наземній частині житла, колоди були притиснуті до стовпів лише з одного, внутрішнього боку, а з іншого, зовнішнього, їх ніщо не утримувало. Тому для фіксації колод у міру нарощування стін зовні треба було робити підсипку з глини на всю висоту, аж під дах. Зрозуміло, що зробити вікна за такої конструкції стін було неможливо, тому світло потрапляло в житло через двері. Дах, найімовірніше, був двосхилим. Як показало дослідження, основна його опора в каркасно-стовпових житлах – це чотири стовпи по кутах і два – посередині протилежних, коротших стін. Ці стовпи завершувалися рогатками, на які клався кругляк-переклад, що слугував «коньком» даху. Стріха була солом'яна або очеретяна.

Складним питанням, яке постало перед нами під час вивчення заглиблених жител у Перемелі, було визначення входу до них. Оскільки в більшості осель жодних ознак входу не вдалося виявити, ми звернули увагу на співвідношення розміщення в житлі печі й згодного входу, скориставшись міркуваннями Павла Раппопорта, який дійшов висновку, що саме за розміщенням печі в житлі вдається визначити вхід до нього [10, с. 137–141]. На його думку, найбільше жител на Волині зведено за схемою, згідно з якою піч стоїть у задньому, найчастіше – правому від входу куті та повернута челюстями до переднього кута, тобто до входу. Застосовуючи цю схему, входи в житла X–XI ст. в Перемелі вдалося визначити й нам.

Із метою вивчення побуту мешканців городища охарактеризуємо інтер'єр напівземлянкових жител. А він, як свідчать розкопки, був досить простий: піч, лава-лежанка і стіл становили весь комплекс. Невід'ємним атрибутом усіх перемільських жител були глиняні печі круглої чи підковоподібної форми розміром 0,8–1,2 м, заввишки 0,7 м. Щодо розміщення печей відносно долівки, то більшість розташовувалися на її рівні. Досить часто печі споруджувалися на материкових останцях, тобто залишених земляних підвищеннях, а окремі черені були викладені шаром фрагментів горщиків, покритих глиною, що повинно полегшити доступ господині до низького череню печі, як у житлі № 2 [5, с. 3].

Одним із найбільш складних під час вивчення опалювальних споруд є питання про димарі. Оскільки в більшості жител їх не виявлено, вважаємо, що їх узагалі не було, а дим виходив через челюсті печі або через верхній круглий отвір. Так виглядала основна складова частина інтер'єру житла – піч.

Як уже зазначалося, до інтер'єру півземлянкового житла входили вирізані в материковому останці лави-лежанки шириною 0,8–1,0 м, які розміщувалися вздовж стін. Вони

накривалися шкурами або обшивалися дошками й слугували для відпочинку мешканців оселі. Вважаємо, що в житлі повинен бути й стіл, але слідів його не вдалося виявити.

Аналіз більшості розкопаних у Перемилі жител свідчить, що в XI ст. основним їх типом були напівземлянки, однак у XII–XIII ст. ситуація в житлобудуванні змінилася. Археологами досліджено рештки п'яти наземних жител, засвідчені ямками від укопаних стовпів і розвалами або лише черені печей у північному куті споруди. Збереженість більшості з них незадовільна, але в кількох випадках удалося встановити, що вони мали 4,5–5,0 м завдовжки і 4,0 м завширшки. Датуються ці житла XII–XIII ст. [13, с. 146]. Серед матеріалів у наземних житлах переважають горщики, накритки, амфори.

Одержані в процесі досліджень дані дають підставу стверджувати, що в XI ст. перемильці мешкали в заглиблених напівземлянках площею від 9 до 20 кв. м із глиняними печами, розміщеними здебільшого в одному з протилежних від входу кутів. У наступному періоді – XII–XIII ст. домінував новий тип осель – наземних стовпової конструкції з округлими печами, розташованими в одному з передніх від дверей кутів, повернених челюстями до входу.

Перехід до нового типу житлових будівель, на нашу думку, пояснюється прогресом у техніці житлобудування та соціально-економічним чинником: наземні споруди були переважно в містах, яким і був Перемиль.

Як свідчать етнографічні паралелі, традиції житлобудування княжої доби знайшли своє продовження в українських житлах Волині та Волинського Полісся.

Для того щоб читач краще міг уявити собі житло, у якому жив пересічний мешканець Перемиля в час першої літописної згадки про місто, коротко опишемо рядове житло № 3, відкрите студентами ВДУ ім. Лесі Українки в 1995 р. [6, с. 32]. Воно виявлене на глибині 0,6 м від сучасної поверхні й мало 4 м завдовжки, 3,8 м завширшки та глибину 0,5 м. Тобто це була підквадратна напівземлянка. Земляні стіни котлована прямовисні, долівка рівна й добре втоптана. Поблизу східної стіни, ближче до південного кута житла, розмістилися залишки дуже поруйнованої печі у вигляді череня діаметром 0,9–1,0 м і товщиною 10–15 см. Біля південної стіни виявлено дві ями від стовпів діаметром 16 см і глибиною 18 см.

Матеріал із житла представлений фрагментом глечика з гофрованою шийкою, який датується XI ст., та рідкісною знахідкою – цілою мискою з вертикальними вінцями, у придонній частині із насічками. Миска може бути датована XI ст. Крім того, у житлі знайдено залізний списоподібний інструмент для вирізання дерев'яних ложок – так званий ложкар, залізне кільце від кінської зброї та кістяне шило. Весь комплекс знахідок дає змогу віднести охарактеризоване житло до XI ст.

Серед інших об'єктів матеріальної культури, які становили житлово-господарський комплекс Перемиля давньоруського часу, варто назвати господарські, підсобні приміщення, які, як засвідчили археологічні дослідження, становлять ніби одне ціле з житлами. Це могли бути комори або місця утримання домашніх птахів чи худоби, ями-льохи для зберігання харчових продуктів, смітникові ями тощо. Для наочності охарактеризуємо окремі з цих об'єктів, які ми відкрили й дослідили особисто. Викликає інтерес господарська яма № 4, яка майже прилягала до південно-західного кута житла № 3. Вона виявлена на глибині 0,8 м від сучасного рівня, тобто майже на тому рівні, що й житло. А це дає підставу зробити припущення, що і житло, і яма були викопані одночасно, за задумом – як один комплекс. Діаметр споруди – 1,8 м, а глибина від рівня виявлення – 2,20 м, яма має бочкоподібну

форму. Стінки вирізані у твердій материковій глині й тому добре збереглися. Заповнення її складалося з темного гумусу, у якому трапилися кістки та луска щуки і яєчна скорлупа. Оскільки яма була поблизу житла, то її можна трактувати як льох для харчових продуктів [6, с. 33]. На відстані 4,0 м у північно-східному напрямку від житла виявлено господарську споруду № 3 розміром 3,2x2,4 м і глибиною 1,3 м. Стіни її прямовисні, а долівка похило спускається від країв до центру. Вхід у споруду був із північної сторони, про що свідчать дві сходинки висотою 0,3 м і довжиною верхньої 0,6 м, а нижньої – 1,0 м, вирізані в щільному материковому ґрунті. У заповненні виявлено фрагменти орнаментованих горщиків, ковани залізні цвяхи, уламок скляного браслета й наконечник списа (сулиці) довжиною 18 см із втулкою діаметром 2,5 см. За матеріалом споруда датується XI ст. [6, с. 33]. Вважаємо, що вона входила в житловий комплекс.

Викликає інтерес відкрита в 1994 р. споруда № 1 овальної форми, діаметром близько 3,8 м та глибиною 1,4 м. У ній, крім горщиків XI ст., знайдено уламок миски, скляний браслет, залізне кільце, ніж і ключ до циліндричного замка [5, с. 4–5]. Можливо, це була майстерня. Поруч – яма діаметром 2,0 м, завглибшки 1,7 м. Вхід до неї визначала сходинка шириною 0,4 і довжиною 1,3 м. У ямі виявлено посуд XII ст., кістяну голку, скляну намистину, кістки.

Названі вище житлово-господарські споруди належали до княжого періоду існування Перемиля, тобто до XI–XIV ст. Саме в шарі, датованому давньоруським часом, було більшість жител і господарських споруд, а також матеріалів поза їх межами.

Серед інших так званих нерухомих об'єктів матеріальної культури треба назвати виробничі споруди. Викликають інтерес рештки дуже поруйнованого залізоплавильного горна, а також шматки криці та шлаків. Незважаючи на погану збереженість, що не дає змоги визначити розміри споруди, вона є свідченням наявної обробки заліза мешканцями городища [13, с. 146]. Про це ж свідчать і знахідки різноманітних залізних предметів, про що йтиметься далі.

Цінним джерелом для вивчення духовної культури населення Перемиля княжих часів, точніше X–XIV ст., є такі нерухомі пам'ятки, як поховання. На жаль, досліджені вони недостатньо, проте навіть у такому стані поруч із такими пам'ятками, як житла та господарські споруди, вони висвітлюють багатогранне життя з його звичаями й повір'ями. В урочищі Задуб'я, розміщеному за 1,5 км на захід від городища, був могильник із курганными й підплитовими похованнями, частину з яких розкопав Володимир Терський-Шеломцев [13, с. 146]. З'ясувалося, що підплитові поховання в Перемилі – це безкурганні, чи як їх прийнято в археології називати, ґрунтові, тілопокладання в ямах завдовжки 2,0 м, завширшки 1,0 м і завглибшки 0,5–1,0 метр. Покійників ховали у випростаному положенні на спині, головою на захід, руки витягнуті вздовж тіла або схрещені на грудях. Зазвичай покійників хоронили без трун. Зверху ями накривали великими горизонтальними плитами в середньому розміром 2,2x1,0 метр.

Такими були виявлені археологами нерухомі об'єкти на городищі княжого Перемиля. Чимало рухомих артефактів, які проливають світло на господарську діяльність, побут та духовну культуру місцевого люду, виявлено в культурному шарі поза межами споруд. Серед них найбільше фрагментів керамічних горщиків. Завдяки аналізу артефактів у ретроспективному плані від верхнього шару на глибині 0,2–0,4 м до передматерикового на глибині близько 2,0 м перед нами, неначе кадри у фільмі, пройшли століття аж до шару, у

якому вже не було жодних знахідок. І в кожному шарі були речі, що відображали якийсь відтинок часу життя міста.

Так, уже під дерном у верхньому шарі ґрунту на глибині 0,2–0,4 м поруч із пізньосередньовічною й давньоруською XII–XIII ст. керамікою трапилися такі цікаві знахідки, як залізний бронебійний наконечник стріли, шиферне (сланцеве) коричневого кольору прясло-тягарець для веретена, а також брусок для заточки ножів чи мечів.

На глибині 0,6–0,8 м трапилася рідка знахідка – цілий горщик висотою 0,7 м із вигнутими вінцями й дугоподібною шийкою та помірковано опуклими плічками, а також залізний наконечник списа довжиною 27 см, лека – 16 см і втулки – 10 см довжини й діаметром 2 см. Ще нижче, на глибині 0,8–1,0 м, знайдено три залізні ножі завдовжки 9 см, інструмент для виготовлення дерев'яних ложок, так званий ложка, глиняні й сланцеві прясла для веретена, уламки скляних браслетів, фрагмент залізного кресала для висікання вогню, кістяна голка з вушком та залізна підкова. У цьому шарі знайдено також унікальні речі: нижню частину металевих піхов меча, а також амулет із гострого кінця рога серни, оздоблений по всій площі пишним геометричним орнаментом і діркою в товстішій частині. Саме на цій глибині містилися також фрагменти XI і XII–XIII ст., часто з клеймами на денцях. На глибині 1,0–1,2 м трапилися керамічні фрагменти й верхня частина накривки з гудзиком. Ще глибше, на глибині 1,2–1,4 м, фрагменти кераміки XI ст. та рогові й кістяні рештки тварин. Названі речі в сукупності з артефактами із жител та різних споруд є цінним джерелом для вивчення історії міста Перемиля княжого періоду.

За звичаєм усіх археологів, дослідниками городища здійснено також обстеження його околиць та зроблено опитування місцевого населення про знахідки поза межами урочища Гора. З'ясувалося, що багато цікавого дали відомості про поселення в урочищах За Рікою та Задуб'я.

У Задуб'ї знайдено, окрім керамічних, такі цікаві знахідки, як прясла для веретена, серед яких – чотири глиняних, чотири сланцевих, виточених із рожевого овруцького шиферу та одне – зі склоподібної маси. Із побутових виробів трапилися дві бронзові поясні пряжки овальної та прямокутної форми з язичком і бронзовий дзвіночок із кінської упряжі. Надбанням експедиції стала велика кількість жіночих прикрас: 25 фрагментів скляних різнокольорових браслетів та 32 скляні намистини різної форми, теж різних кольорів. Однак чи не найцікавішими для нас стали предмети озброєння, знайдені в Перемилі. Це давньоруські залізні вістря стріл – бронебійні, листоподібні, двошипні, а також двосічний залізний меч. Довжина його лека становить 52 см, лека пощерблене, а кінець обломаний. Руків'я й пряме перехрестя збереглися задовільно. До речі, ще один пошкоджений меч був знайдений раніше.

Вище ми проаналізували нерухомі пам'ятки: житла господарські та виробничі споруди, могильник і рухомі вироби з кераміки, каменю, металів, кості, скла. На основі наукового архіву кафедри історії України та археології, а також артефактів, частина з яких зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею [3, А-3657; 3664; 10598], а частина – у Музеї археології ВНУ імені Лесі Українки. Досліджено історію одного з міських пунктів княжого періоду X–XIV ст. як частини східнослов'янського масиву Волинської землі, що дає підставу зробити певні висновки.

Головною ланкою в структурі княжого Перемиля було городище в урочищі Гора, культурний шар на якому належить до XI–XIV ст. У процесі археологічних розвідок

виявлено поселення в урочищах За Рікою та Задуб'я. На захід від поселення в урочищі Задуб'я був могильник із курганными й підплитовими похованнями.

За час археологічних робіт розкопано понад 800 квадратних метрів площі та вивчено напівземлянкові й наземні житла прямокутної форми зі стінами стовпової конструкції та глиняними печами. Заглиблені житла площею 15–20 кв. м побутували, судячи з кераміки в них, в XI ст. Удалося виявити також рештки наземних жител, датованих XII–XIII ст., від яких збереглися розвали глиняних печей і стовпові ями. Що ж стосується підсобних приміщень, то вони представлені прямокутними або овальними спорудами чи круглими ямами-льохами для зберігання продуктів сільського господарства.

Поруч із землеробством, яке, на думку істориків-медієвістів, було типовим для населення середньовічних міст, основним заняттям городян були різні ремесла: гончарне, деревообробне, косторізне, прядильно-ткацьке тощо, які задовольняли щоденні потреби людей.

Під час розкопок у Перемилі серед археологічних матеріалів найбільше виявлено фрагментів горщиків XI та XII–XIV ст., виготовлених на гончарному крузі. Вони макітро-подібні із широкогорлою верхньою частиною, відігнутими краями вінець, невисокою шийкою, яка переходить у випуклі бочки, що конічно звужуються до денця. В XI ст. тут побутували глечики з високою гофрованою шийкою. Більшість горщиків орнаментована пасмами прямих і хвилястих ліній, нанесених гострою паличкою. Трапляється посуд, виготовлений із білої (каолінової) глини, який датується другою половиною XI ст. Посуд неорнаментований.

Наприкінці XI ст. перемільські гончарі почали виготовляти новий тип горщиків, що мають розхилені вінця й невисоку дугоподібну шийку, яка переходить у високі плічки та стрункий циліндричний корпус із плоским денцем. Характерною рисою цих горщиків є те, що край вінця у них завернутий до середини й заокруглений у вигляді валика з рівчаком із внутрішньої сторони для накривки. Цього типу посуд, будучи започаткованим наприкінці XI ст., набув поширення у XII–XIII ст.

Трапилися також миски, глечики, амфори та накривки. На денцях багатьох посудин є знаки майстрів – клейма у вигляді зірки, сонячного круга, свастики, хреста в колі та тризуба, які свідчать про вотчинне гончарне ремесло в Перемилі.

Знахідка решток зруйнованої залізоплавильної печі, шлаків і криці, а також залізних виробів: ключа від циліндричного замка, ножів, ножиць, ложкорізів, вістрів стріл тощо, – свідчать про наявність у Перемилі залізообробного ремесла. Можна припустити, що тут існувало і ювелірне ремесло, про що свідчать дві бронзові пряжки, а головне – знахідка кам'яної формочки для виготовлення жіночих сережок. До речі, із каменю зроблені й бруски для заточки мечів, списів та ножів.

Чи не найпоширенішим ремеслом на городищі було деревообробне. Та й не дивно: із дерева зводилися стіни й дах жител, що засвідчують залишки погнилих стовпів, з дерева був побудований потужний міст через ріку Стир, який згадується в Руському літописі під 1233 р. [8, с. 390]. Безумовно, із нього виготовляли ложки, про що свідчать знахідки ложкорізів, веретена для прядіння, засвідчені тягарцями-пряслами тощо. Для характеристики деревообробного ремесла велике значення мають такі інструменти, як сокира, свердло, ножі й ложкорізи, виявлені в Перемилі. А взагалі з дерева виготовляли більшість домашнього реманенту, який, звичайно ж, до наших днів не зберігся.

Добре розвинуте було костерізне ремесло, представлене півфабрикатами й обрізками рогу та кості. Вироби майстрів різноманітні: частими знахідками є шила з кістки, які мають, з одного боку, потовщення, а з іншого – вістря. Цікавими є кістяні голки з вушком для пронизування нитки. Безумовно, виготовлення голок вимагало високої майстерності. Але унікальним є шедевр костерізного мистецтва – амулет, виготовлений із кінця рога серни. Його характерною рисою є вигнутість і загостреність. На всій площі амулет оздоблений високохудожнім геометричним орнаментом. Із кореневої основи він має дірку для підвішування [7, с. 186].

Важливу роль у житті перемильців відігравало прядильно-ткацьке ремесло, пов'язане з виготовленням одягу. Про прядіння ниток із конопель чи вовни свідчать численні знахідки глиняних і сланцевих (шиферних) кружечків-тягарців для веретена біконічної або овальної форми.

Під час аналізу знахідок на городищі та його околицях ми згадували про значну кількість уламків скляних різнокольорових браслетів і намистин різних форм. Ці жіночі прикраси датуються переважно XII–XIII ст. й могли потрапити в Перемиль лише внаслідок торгівлі, найімовірніше, із Києвом або Володимиром. Учені вважають, що через місто проходив торговий шлях, котрий вів зі стольного града Володимира через Перемиль, Кременець, Ізяслав і далі – на Київ [13, с. 146].

І на завершення зазначимо про знахідки предметів озброєння та деяких інших предметів, які дають можливість визначити місце Перемиля серед інших тогочасних пам'яток історії. Як ми бачили під час аналізу знахідок, предметами озброєння були мечі, бойова сокира, вістря списів різного типу, вістря стріл, бронзовий наконечник піхов меча, а також фрагмент кольчуги, вудила, шпори, підкова, цвяхи для підковування коня тощо. Це є свідченням проживання в Перемилі дружинників.

Судячи з оборонних укріплень, досить багато інвентарю, знахідок зброї, а головне – численних клейм на посуді у вигляді тризуба, який, як відомо, був родовим гербом князів Рюриковичів, город Перемиль міг бути власністю володимирського князя Давида Ігоровича, а згодом – Романа Мстиславича та його синів Данила й Василька, про що свідчить і Руський літопис.

Резюмуючи сказане вище, маємо всі підстави стверджувати, що Перемиль пройшов етапи розвитку від рядової фортеці в X–XI ст. до невеличкого міста на рубежі XI–XII ст., котрий наприкінці XII ст. перетворився в центр удільної волості. А судячи з літописних й археологічних джерел, вершини розвитку місто досягло в першій половині XIII ст.

Список літератури

1. Андрияшев А. М. Очерк истории Волынской земли до конца XIV столетия. Киев, 1887. 232 с.
2. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда*. Москва, 1901. С. 1–133
3. Волинський краєзнавчий музей. Інв. № відділу археології. Перемиль. А-3657; 3664; 10598.
4. Котляр М. Ф. Військова справа у Галицько-Волинській Русі XII–XIII ст. *Жовтень*. 1984. № 1. С. 95–103.

5. Кучинко М. М. Звіт про археологічні роботи в с. Перемиль Горохівського району Волинської області в 1994 р. Науковий архів кафедри історії України та археології ВНУ. 1994/16. 34 с.
6. Кучинко М. М. Звіт про археологічні розкопки в м. Любомлі та с. Перемиль Волинської області в 1995 р. Науковий архів кафедри історії України та археології ВНУ. 1995/17. С. 32–54.
7. Кучинко М., Кучинко З., Златогорський О. Історія культури Волині давнього та середньовічного часу. Навчальний посібник. Луцьк: Волин. старожитності, 2013. 328 с.
8. Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець / відп. ред. О. Мишанич. Київ: Вид-во «Дніпро», 1989. 592 с.
9. Раппопорт П. А. Военное зодчество западнорусских земель X–XIV вв. *Материалы и исследования по археологии СССР* / отв. ред. Н. Н. Воронин. Ленинград: Изд-во «Наука», 1967. № 140. 241 с.
10. Раппопорт П. А. Древнерусское жилище. *Свод археологических источников*. 1975. Вып. Е 1–32. 178 с.
11. Ратич О. О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ: Вид-во АН УРСР, 1957. 96 с.
12. Ратич А. А. Исследование городища в с. Перемиль на Волыни в 1963–1964 гг. *Материалы сессии, посвященной итогам археологических и этнографических исследований в 1964 г. в СССР*: тезисы докладов. Баку, 1965. С. 140–141.
13. Терский-Шоломенцев В. С. Перемиль. Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды) / отв. ред. А. П. Черныш. Киев: Наук. думка, 1990. 190 с.
14. Сункаловски А. *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*. Warszawa, 1961. 265 s.

УДК 94:528.4](477.82-22)

Святослав Терський

ІСТОРИЧНА ТОПОГРАФІЯ ПЕРЕМИЛЯ НА ТЛІ ІСТОРИЧНОГО ПРОЦЕСУ ДОСЛІДЖЕННЯ МІСТА

Перемиль як стародавня історична оселя Волині здавна приваблював увагу дослідників. За понад столітній період вивчення міста, зокрема уявлення про історичну топографію як головну складову частину характеристики літописного міста, пройшло декілька етапів.

Найдавніші дані з історичної топографії містечка вдалося розшукати на топографічних мапах ХІХ ст. Зокрема, мапа першої половини цього століття фіксує, як наявні два храми на території Перемиля (рис. 1). А в другій половині століття ми бачимо лише позначення місця

храму на південному передмісті з невеликою капличкою чи хрестом (рис. 2). Очевидно, що в цей час завершувався процес «оптимізації» території Перемиля як сільського населеного пункту. Можливо, більш ранні мапи за XVIII ст. фіксують значно більшу кількість храмів у містечку.

Основним джерелом до вивчення історичної топографії Перемиля княжої доби на сьогодні є дані археологічних досліджень, які Волинська археологічна експедиція Львівського історичного музею проводила періодично з 1985 по 2006 р.

Перші дані про археологічні пам'ятки в Перемилі відомі з кінця XIX ст. [3, с. 72]. Короткий огляд історичної топографії княжого міста неодноразово подавався в низці публікацій автора статті [12; 16, с. 73–74; 21, с. 18]. Відзначимо, що ці публікації не проходили повз увагу численних краєзнавців. Проте низка ключових висновків із цих попередніх досліджень окремими з них піддавалися сумніву [6]. Зокрема, піддавався сумніву факт заснування Перемиля на трансконтинентальному шляху з Києва у Західну Європу, а отже, заперечувався висновок про існування стратегічно важливої переправи чи мосту через р. Стир у районі цього літописного міста [6, с. 121]. Однак важливі топографічні питання проходження цього шляху в цій місцевості вже вивчалися автором в низці статей, опублікованих згодом [11; 15]

Проте інші висновки з проведених автором польових досліджень усе ще потребують системного розгляду на тлі наявної документальної бази. Джерельною базою вивчення історичної топографії літописних поряд із писемними згадками та даними археології є картографічні пам'ятки. Щоправда, стосовно Перемиля поки можна говорити лише про використання мап XIX ст.

Як неодноразово зазначалося в попередніх роботах, дитинець княжого Перемиля на тлі інших міських центрів Волинської землі є порівняно добре дослідженим. Протягом 1963–1964 рр. львівським археологом О. О. Ратичем та в 1985–1986 рр. В. С. Шелом'янцеvim-Терським з участю автора статті, а також у 1995 р. М. М. Кучинком тут проводились археологічні розкопки, якими досліджено 660 м² площі на дитинці, а також 40 м² на посаді в ур. Задуб'я. Окрім цього, автором в окремі роки протягом 1987–2006 рр. проведено суцільне археологічне обстеження території Перемиля та його околиць, які дали змогу окреслити межі міської території, етапи її заселення та територіальну структуру міста. Зокрема, 1987 та 2006 рр. ґрунтовно обстежувалася південна околиця села.

Письмові джерела, насамперед давньоукраїнські літописи, дають небагато матеріалу для характеристики історичної топографії Перемиля. Зокрема, вони підтверджують результати археологічних розкопок про існування на дитинці вже в другій половині XI ст. князівського замку [19], про що свідчить і перша згадка в літописі. У 1097 р. [у першій половині лютого, за Л. Махновцем: 1, с. 151] володимиро-волинський князь Давид Ігорович пропонував осліпленому теребовельському князю Васильку на вибір Перемиль поряд з іншими південно-волинськими князівськими волостями – Всеволожем і Шеполем. З одного боку, цим містам, треба думати, підлягала велика сільська округа, адже Давид Ігорович пропонував Перемиль Василькові в обмін на Теребовлю – центр Південно-Східної Галичини!

Згодом, у 1100 р., саме в сусідній частині Волинського князівства з'їзд Рюриковичів в Увітичах надає Давиду Ігоровичу в управління ще міста Бузьке, Дубно, Острог і Чорторийськ. Як відзначається в сучасних дослідженнях, надбані Давидом Ігоровичем міста не

були захолюсними центрами Русі, а забезпечували її власникам контроль над торговими шляхами в межиріччі Бугу, Стиру, Горині та Случі, які пов'язували Галицьку й Волинську землі з Руською землею [7, с. 56].

З іншого боку, на той час Перемиль уже контролював важливе перехрестя торгових шляхів напрямку Азія–Європа (через Київ–Шумськ–Володимир) та один із західних варіантів шляху «із варяг у греки» (через Теробовлю та Володимир) [11; 15] завдяки важливій переправі через р Стир, розташованій поряд.

Центральною складовою частиною топографічної структури Перемиля є його укріплені частини. Ядром топографічної структури княжого Перемиля, як і інших давньоукраїнських міст, був дитинець, що розміщувався на пагорбі лівого берега р. Стир при впадінні в неї невеликої притоки в ур. Панська гора (рис. 3). На світліні в центрі майданчика дитинця видно каплицю, яка принаймні з 20–30 рр. стояла на городищі в ур. Панська гора. Можливо, вона фіксувала місце давнішої святині часів існування замку.

Пагорб висотою близько 10 м над заплавою р. Стир сьогодні має майже горизонтальну поверхню у формі неправильного трикутника, зверненого вершиною у північному напрямку. Схили пагорба ескарповані, унаслідок чого нижче по схилу утворилося два майданчика – із заходу та сходу (рис. 4).

Зі східної сторони до підніжжя пагорба майже впритул пролягає русло р. Стир, а із західної сторони – просторіша ескарпована тераса півовальної форми. Із півночі на південь майданчик городища витягнутий на 150 м, а його ширина в центральній частині становить 94 м. Розміри тераси із західного боку – 139х37 м (на ній добре помітні культурні напластування). Площа князівського замку – 1,1 га, а відсоток вивченої площі – 0,05.

Археологічний матеріал, зібраний на дитинці, свідчить про заселення його території ще в X ст. [17, с. 146]. В XI ст. прокопано чи поглиблено рів із напільної частини, а також насипано вал по периметру майданчика городища [19].

Саме розташування Перемиля поруч із мостом через широку болотисту заплаву р. Стир робило його ключовим пунктом на цій ділянці трансконтинентального шляху. Його центральна частина з головним посадом і дитинцем була відмежована з півдня та півночі двома притоками р. Стир, а зі сходу прилягала до лівого берега р. Стир (рис. 5). Дерев'яно-земляні укріплення окольного города, що мали б захищати територію між притоками із заходу, тобто з напільного боку, не збереглися. Імовірна їх лінія пролягання може приблизно збігатися з теперішнім шляхом на Берестечко. Очевидці ще наприкінці XIX ст. згадували в самому Перемилі та в його околицях велику кількість насипів курганів і валів [див. 9, с. 1062; 22].

Реконструювати мережу давніх укріплень Окольного города допомагає локалізація всіх його складових частин. Громадсько-політичним центром Окольного города була церква Св. Покрови Богородиці (рис. 5). Можлива її фундація Вітовтом у 1430 р. разом із наданням Магдебурзького права (цього ж імені храм був цим князем відбудований у Лучеську) [11, с. 80]. Теперішня будівля дерев'яного храму, зведеного в 1800 р. [5, с. 154], імовірно, фіксує центральну частину посаду Перемиля, куди сходилися дороги зусібіч. На городах південніше церкви Св. Покрови на горбі 2006 р. зібрано кераміку X–XIV ст., а також шліфований кістяний циліндр.

Отже, топографічно основні передмістя Перемиля були витягнуті вздовж р. Стир, а розташований у центрі цієї прирічкової смуги дитинець разом з Окольным городом ділив передмістя на дві частини – північну та південну.

Очевидно, стрижнем, уздовж якого розвивалися південний і північний посади, була дорога, що поєднувала переправу через р. Стир із долиною р. Липи за 7 км північніше від дитинця Перемиля. У такому випадку ця дорога з Крем'янця через Перемиль та Липу й далі до Володимира мала б проходити через головний посад західніше від замку та далі на північ по дамбі, яку було насипано за 80 м від р. Стир паралельно до її русла. Утворений дамбою ставок слугував додатковим захистом центрального посаду з північного заходу (рис. 5).

Північні посади в урочищах За рікою та Задуб'я, віддалені від дитинця на 100–400 м, імовірно, теж мали свій храм та примітивні укріплення, слідом яких був ескарпований прирічковий схил. Під час розкопок 1985–1986 рр. розташованого на ур. Задуб'я ранньосередньовічного кладовища з підплитовими похованнями знайдено характерні для XII–XIII ст. різнокольорові полив'яні плитки підлоги) [18]. До початку 2000-х рр. згадана територія урочища вже була щільно забудована новими садибами.

Розташована 0,5 км нижче за течією р. Стир дерев'яна церква Різдва Богородиці (нині – с. Гумнища) була збудована лише 1785 р. [5, с. 154]. Найменування північного передмістя княжого центру Гумнищем є типовим для Волині. Присілок із подібною назвою існував на східній околиці Володимира [12, с. 85–86] та південній околиці Буська, а с. Гуменники (очевидно, осередок бояр, які займалися зберіганням князівських запасів збіжжя) досі існує південніше Пересопниці. У Володимирі на місці давнього Гумнищева розкопками автора археологічно підтверджено наявність масштабних ґрунтових зерносховищ княжої доби, які могли бути орієнтованими на зберігання експортної продукції. Очевидно, і в перемильському Гумнищеві в майбутньому мають трапитися подібні господарські споруди осередку місцевих бояр-гуменників. Принаймні, відомі на сьогодні в с. Гумнищеві знахідки елітної зброї княжої доби [8] можна пов'язувати з цим боярським осередком.

Натомість громадським центром південного передмістя Перемиля був храм, що фіксується як чинний, ще на топографічних мапах першої половини–середини XIX ст. (рис. 1). Неіснуюча тепер церква Св. Параскеви П'ятниці могла, як це було в інших великих містах краю (Львові, Володимирі, Лучеську) та Русі загалом, позначати торжище сільськогосподарськими продуктами, яке зазвичай містилося перед міськими воротами [13, с. 94; 14, с. 94–95]. На місцерозташування храму вказує незначне підвищення, зайняте й сьогодні дійсним кладовищем (рис. 6). Під час будівництва дороги понад рікою виявлено низку кам'яних плит, поверх яких пустили настил. Тут, за переказами, ще була територія міста. Із церковного пагорба (Окольного города) головна дорога в давнину, як і тепер, ішла не попід річкою, а за 100–150 м від берега, очевидно, там, де зараз є польова дорога, яка розділяє городи-присадибні ділянки від фермерського поля.

Під час копання нових могил на цьому кладовищі часто трапляються кам'яні плити раніших поховань. Імовірно, частина плит синхронні плитам з ур. Задуб'я, тобто XII–XIII ст.¹

¹ Ці достатньо масивні плити розміром 2х1 м в ур. Задуб'я були усунуті з поля трактором за вказівкою голови колгоспу ще на початку 1980-х рр. Вони лежали на узбіччі поля ще 1995 р. (їх бачив М. Кучинко, див. його репліка під час конференції). Однак під час огляду території згодом, коли урочище було щільно забудоване приватними садибами, їх уже не було.

Тут головним стрижнем території, як і на північному передмісті, могла бути вже згадана головна вулиця Перемиля, що вела з церковного пагорба на міст через р. Стир. Минаючи посадські укріплення південного передмістя, вона проходила не біля берега, а за 100–150 м від берега, де зараз польова дорога, що розмежує індивідуальні городи-присадибні ділянки з фермерським полем. Це витягнуте вздовж лівого берега р. Стир передмістя площею 12 га (судячи з поширення насичених культурних напластунів княжої доби), очевидно, мало укріплення на зразок частоколу.

Точне місце переправи через р. Стир на сьогодні встановити складно, але, урахувавши доступність обох берегів та ширину заплави, можемо припустити, що відомий літописний міст (1233 р.), який сполучав західну й східну частини Волинської землі, був поруч того одного з мостів, які в 1916 р. побудували австро-німецькі війська під час свого наступу в період Першої світової війни. До недавнього часу на їх місцезрешташування вказували дубові опори, які виступали з води навпроти правобережного с. Вербень. Зручність облаштування переправи тут зумовлювалася також розміщеними вище за течією крутими звивами русла Стира, що сповільнювали рух води й робили міст стійкішим під час повеней.

Далі шлях міг провадити по лінії давньої польової дороги в напрямі сіл Острів, Пляшівка, Коритне у долині р. Пляшівки [15].

Структурною частиною приміської території можна вважати також розміщені поряд із містами монастирі. Відома важлива роль монастирів у системі оборони міст. Первісні монастирі, які існували в окрузі Перемиля в ранньому середньовіччі [12, с. 45], не набули визначного статусу за нової доби, тому даних про них не збереглося. Натомість відомий із писемних джерел XVI–XVII ст. монастир Йоана Кушника був 2 км південніше від міста на березі р. Стир у сучасному урочищі Монастирище посеред лісу Дубина, обстеженому автором у 1990 р. Тут у 1970-ті рр. учні місцевої школи знайшли горщик із талярами XVII ст., а монети були передані вчителю географії В. А. Пенцаку з Лобачівки².

Монастир згаданий у документах протягом 1511–1627 рр. [4]. Як укріплений пункт, він міг прикривати підступи до мосту з півдня.

Обстеження цієї частини долини р. Стир виявило порівняно щільне її заселення ще з римської доби. Як і на більшості земель Русі, масове спорудження укріплень на цій території припало на X–XI ст. Побудова князівського удільного центру для одночасного контролю і надважливим шляхом прискорили освоєння цієї території великокнязівською владою. Можна здогадуватися, що родючі землі у верхів'ях р. Стир невдовзі стали ще й ласим шматком для численної княжої дружини. Тому тут рано з'явилися князівські та боярські замки. Часто вони займали більш ранні, общинні городища [20]. Уже за 7 км від Перемиля при впадінні р. Липи у р. Стир у центрі сучасного с. Липа збереглися рештки чотирикутного укріплення розміром 150x150 м, яке під час обстеження ВАЕ ЛІМ у 1987 р. було майже повністю зайняте під колгоспні ферми [10, с. 52]. Лише біля північного кута збереглася невелика дерев'яна церква [2]. За 5 км нижче за течією Стиру – замок Буремль–Липівче (рис. 5), який у 1430-ті рр. отримала у володіння одна з гілок Гедиміновичів – князі липовецькі (de Lipowcze, за Й. Вольфом, 23, с. 201).

² У 1980-ті рр. цей краєзнавець навіть був прикріплений для написання кандидатської дисертації за темою «Літописний Перемиль» до відділу давньоруської археології Інституту археології АН УРСР.

Отже, дитинець Перемиля разом з Окольным городом традиційно для великих міських центрів був віддалений від переправи (мосту) через р. Стир. Захистити переправу було нескладно й невеликій дружині, оскільки, болотиста долина р. Стир та її повноводне русло були надійною перешкодою для ворога. Уже одне зруйнування конструкцій мосту надійно перекривало рух трансконтинентальним шляхом. Тому міські укріплення призначалися винятково для захисту мешканців та гарнізону. Відтак основним військово-політичним завданням Перемиля було утримання контролю над землями у верхів'ях р. Стир.

Основу територіальної структури міста становив план, накреслений, очевидно, ще першими будівниками твердині в XI ст., у період т.зв. окняжіння території Волині. Саме тоді прокопано глибокий рів, що відокремив Замок від решти плато, ескарповано його схили. Укріплення Окольного міста зводилися поступово, у процесі розвитку міста. Швидкому розвитку Перемиля сприяло густе заселення долини р. Стир протягом всього I тис. н.е. [2, с. 12]. Розвідками автора встановлено заселення всієї міської території вже у X–XI ст. [2, с. 13].

Отже, міська територія разом із передмістями була витягнута вздовж лівого берега р. Стир на понад 10 км. Це було характерно для ранньосередньовічних міст, передусім тих, які були розміщені на поживлених торгових шляхах. Так, передмістя сусіднього з Перемилем Володимира, тягнулися від Устилуга до Бужкович – на понад 30 км! Дещо меншими були розміри приміської інфраструктури центрів, розміщених на межі з Поліссям. Так, Пересопницька міська агломерація була витягнута вздовж р. Стубли на понад 2 км (але дальша округа – від Зарічеська до Клевая – це ті ж 30 км). Багатьом поселенням укріплення були не потрібними, адже Волинь на той час була надійно захищена ще не вирубанними малопрхідними лісовими масивами.

Очевидно, слабка дослідженість перемишльської округи сьогодні не дає змоги детально говорити про межі приміської інфраструктури. Зокрема, правобережні передмістя Перемиля, якщо такі були, ще чекають на вступні дослідження – польові роботи з окреслення їхніх меж.

Список літератури

1. Літопис Руський за Іпатіївським списком / пер. Л. Махновець. Київ: Вид-во «Дніпро», 1989. 591 с.; Полное собрание русских летописей, изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою коммисією (ПСРЛ). 1908. Т. 2. *Ипатьевская летопись*. Изд. 2-е. Москва, 936 с.
2. Державний архів Львівської області. Ф. 2591. Оп. 1. Спр. 698. Терський С. В. Звіт про роботу Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею на території Ровенської, Волинської та Львівської областей в 1987 році. Львів, 1988. 39 с.
3. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. *Труды XI Археологического съезда в Киеве*. Т. I. Москва, 1901. С. 36–133.
4. Горин С. Невідомі волинські монастирі XVI– першої половини XVII ст. *Дрогобицький краєзнавчий збірник*. Вип. 8. Дрогобич, 2004. С. 164–173.
5. Девятсотлетие православия на Волыни. Санкт-Петербург, 1888.
6. Колосок Б. В. Культурна спадщина Перемиля на Волині. *Архітектурна спадщина Волині: зб. наук. праць*. Рівне, 2008. С. 116–124.

7. Мусин Олександр. Как Прохор-Лебядник киевлян накормил Слово 31-е Киево-Печерского патерика как источник по истории средневековой Руси и ее материальной культуре. *Княжа доба: історія та культура*. Вип. 12. Львів: Ін-т українознав. ім. І. П. Крип'якевича НАН України, 2018. С. 39–58.
8. Осипенко Максим С. Булава середини XIII – першої половини XIV ст. із села Гумнище. *Науковий вісник Національного музею історії України*. Вип. 7. 2021. С. 278–284
9. Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии. Почаев, 1889. Т. 2. 1120 с.
10. Терський С. В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках. *Наукові записки Львівського історичного музею*. Вип. 1. Львів, 1993. С. 41–67.
11. Терський С. В. Військово-стратегічний шлях Володимир-Теребовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 502: *Держава та армія*. Львів, 2004. С. 18–24.
12. Терський С. В. Оборонний комплекс середньовічного волинського міста Перемиля. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. № 584: *Держава та армія*. 2007. С. 13–26.
13. Терський С. В. Історія Луцька у 3-х томах. Т. 1: Лучеськ X–XV ст. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2007. 252 с., ілюстр.
14. Терський С. В. Княже місто Володимир. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. 320 с., ілюстр. Терський С. В. «Батиєва» дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар. *Слов'янський вісник: зб. наук. праць. Серія «Історичні та політичні науки»*. Рівне, 2011. № 11. С. 126–131.
15. Терський С. В. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Київ: «Стародавній світ», 2014. 164 с., ілюстр.
16. Терский-Шеломенцев В. С. Перемышль. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев: Наук. думка, 1990. С. 146–147.
17. Шеломенцев-Терский В. С. К изучению древнерусских городов Западной Волыни. *Археологические открытия 1986 года*. Москва: Наука, 1988. С. 351–352.
18. Шеломенцев-Терский С. В. Древнерусский Перемышль. *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС: Тезисы докладов Всесоюзной конференции*. Суздаль, 1987. Москва: Наука, 1987. С. 283.
19. Шеломенцев-Терський С. В. Перемильська волость XI–XIII ст. *VII Подільська історико-краєзнавча конференція (секція археології): тези доп.* Кам'янець-Подільський, 1987. С. 53–54.
20. Шеломенцев-Терський С. В. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст.: автореф. дис. ... д-ра іст. наук за спец. 20.02.22 – військова історія. Львів: Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2011. 36 с.
21. Wędzki A. Peremil. *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. 4. Warszawa, 1883. S. 807.
22. Wolff J. *Kniazowie Litewsko-ruscy od konca czternastego wieku*. Warszawa, 1895.

Рис. 1. *Мапа Переміля з позначенням наявних на той час храмів.
Перша половина XIX ст.*

Рис. 2. *Мапа Переміля з позначенням православного кладовища
на місці вже не існуючого на той час храму південної околиці. Друга половина XIX ст.*

Рис. 3. *Перемиль. Дитинець. Світлина 1963 р.
Таким побачили городище львівські археологи в 1963 р.*

Рис. 4. *Перемиль. Ділянка дитинця з терасами. Світлина 1963 р.*

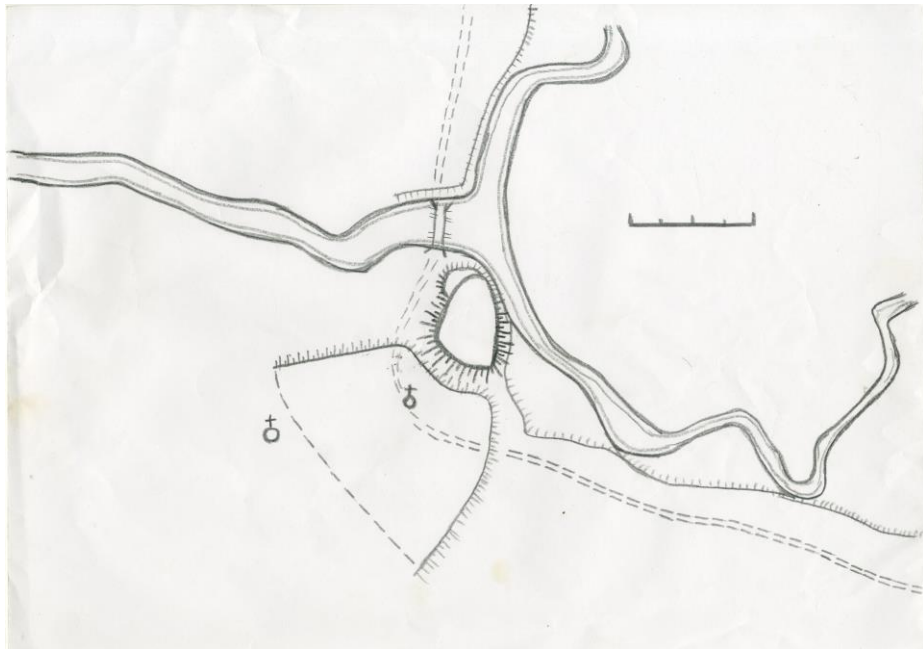

Рис. 5. Перемиль. План центральної частини Переміля з дитинцем та частиною Окольного міста. Позначено розташування храму Покрови Богородиці та ймовірне проходження шляху через територію міста

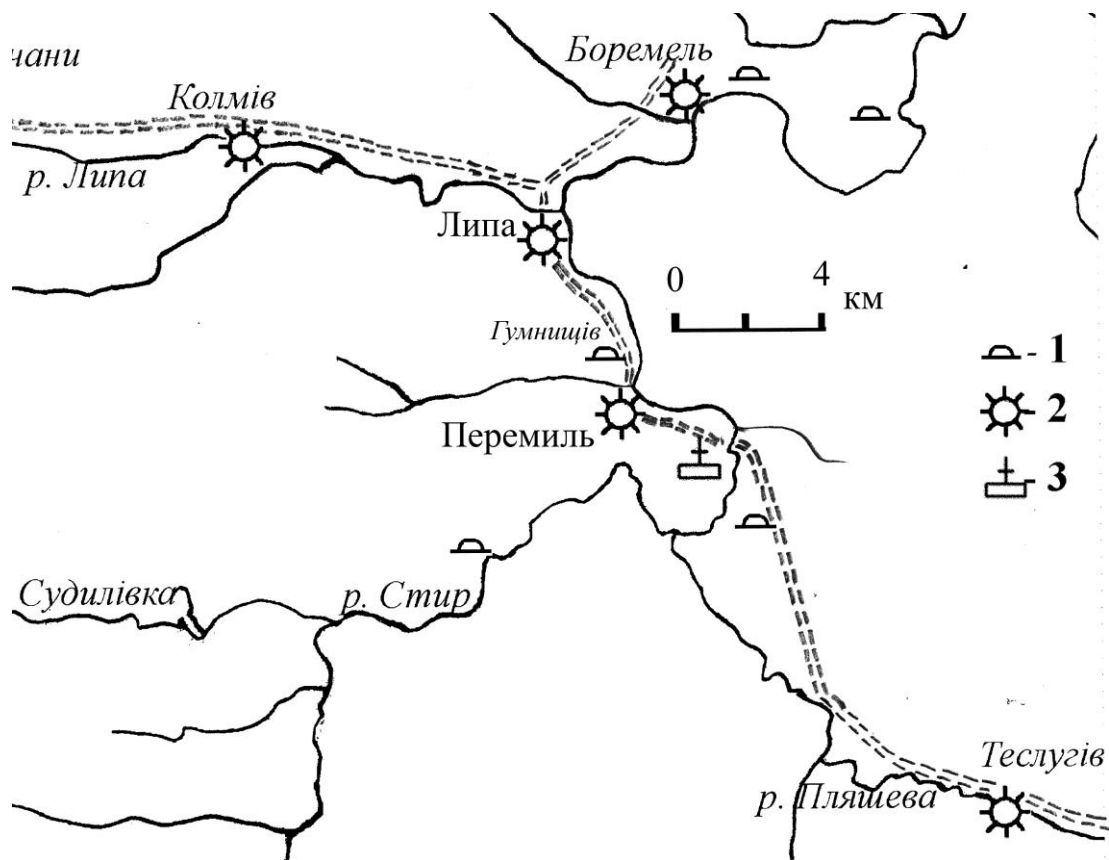

Рис. 6. Найближча округа Переміля з позначенням імовірного пролягання важливих шляхів. Умовні позначення: 1 – курганні могильники; 2 – городища; 3 – монастирище Йоанна Кушника

ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ В ОКРУЗІ ПЕРЕМИЛЯ

Станом на 2024 р. у с. Перемиль Берестечківської територіальної громади Луцького району на обліку в органах охорони культурної спадщини перебуває одна пам'ятка археології національного значення – Городище IX–XIII ст., яка була занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України постановою Кабінету Міністрів України у 2009 р.

Пам'ятка Городище IX–XIII ст. розміщена в східній частині села в місці впадіння струмка Білий Луг у р. Стир, на південь від русла струмка. Городище взято під охорону держави відповідно до Постанови Ради Міністрів УРСР № 711 від 21 листопада 1965 р. У ході інвентаризації та паспортизації пам'яток у листопаді 1975 р. на городище виготовлено облікову документацію, яку підготував співробітник Волинського краєзнавчого музею С. О. Терехов. Облікова документація складалася з паспорта пам'ятки, облікової картки, матеріалів фотофіксації та схематичного плану. Вона містила, зокрема, історичні дані про об'єкт та його характерні особливості. Так, паспорт пам'ятки містив 21 графу із записами. Основними з них були датування об'єкта; адреса (місцезнаходження) об'єкта; охоронний договір; функціональне використання; історичні дані про об'єкт; опис об'єкта; територія об'єкта; зони охорони пам'ятки; наявність науково-проектної документації на пам'ятку; дослідницькі й реставраційні роботи; графічні матеріали й фотофіксація [4].

У паспорті зазначалося, що городище виявлене наприкінці XIX ст. У 1940 р. проводилися розкопки на території городища працівниками Волинського краєзнавчого музею. У 1960 р. розвідку провів П. А. Роппорт – старший науковий працівник Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. У 1963–1964 рр. відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР (м. Львів) провів розкопки. Під час розкопок досліджено 275 кв. м площі. Матеріали розвідки зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею [4, с. 1]. Також паспорт містив опис самої пам'ятки, де зазначалося, що городище має неправильну чотирикутну форму, його довжина – до 150 м, ширина – до 75 м. Схили городища круті. Висота схилу від річки Стир – до 10 м. Від берегового плато городище відділене ровом дугоподібної форми завглибшки до 1 м. Майданчик городища рівний, засаджений деревами. Культурний шар городища потужністю від 1,5 до 2,2 м, насичений керамічним матеріалом. Під час розкопок знайдено переважно фрагменти кружальної кераміки, характерної для XI–XIII ст., денця посуду з клеймом, уламки скляних різнокольорових браслетів, залишки печей, невелику кількість залізних речей, уламки цегли [4, с. 2].

У 2006 р. іншим співробітником Волинського краєзнавчого музею Ю. М. Мазуриком створено ще один варіант облікової документації, який, щоправда, не був затверджений органом охорони культурної спадщини. Нова облікова документація містила цінні доповнення. Зокрема, зазначалося, що під час обстеження пам'ятки 17 серпня 2006 р. зафіксовано факт руйнації пам'ятки. Унаслідок ерозії ґрунтів оголився південний схил городища

заввишки 1,5–4 м, завширшки 40 м. Процес руйнування прискорюється через вибірку глини в цій частині городища місцевим населенням [4, с. 2].

Важливою складовою частиною охорони городища було визначення меж і режимів використання пам'ятки, які мали б убезпечити її від проведення несанкціонованих робіт і діяльності скарбошукачів.

Так, радянське законодавство передбачало, що на пам'ятках археології будь-які будівельні, меліоративні, шляхові й інші роботи проводяться тільки за погодженням із державними органами охорони пам'яток і після здійснення заходів, що забезпечують схоронність пам'яток. Також передбачалося, що для кожної пам'ятки мали розроблятися спеціальні зони охорони, у межах яких заборонялося проведення земляних та будівельних робіт, а також господарська діяльність без дозволу відповідних органів охорони пам'яток Союзу РСР або Української РСР [5].

Однак, радянське пам'яткоохоронне законодавство було досить розмите та неконкретизоване, що часто давало змогу руйнувати цінні пам'ятки, переважно через ведення господарської діяльності.

У незалежній Україні, починаючи з 2000 р., почав діяти закон про охорону культурної спадщини, який постійно доповнюється. Станом на 2024 р. на пам'ятках археології забороняються будь-які земляні роботи без проведення попередніх археологічних розкопок. Допускаються лише роботи із сінокосіння, городництва, неглибокої оранки, благоустрою. Крім того, сучасне пам'яткоохоронне законодавство передбачає, що в разі невстановлення зон охорони, вони визначаються автоматично, у межах населених пунктів – 100 м від межі пам'ятки, за межами населених пунктів – 300 м від межі пам'ятки. У зонах охорони діють обмеження щодо проведення робіт, аналогічні тим, що й на території самої пам'ятки [6].

Зазначимо, що в околицях Перемиля розміщена ще низка пам'яток археології, які перебувають під охороною держави.

Так, на території с. Гумнище, на лівому березі р. Стир є пам'ятка Гумнище-1 – поселення багатопшарове (ранньозалізна доба, вельбарська культура II–IV ст. н.е., давньоруський час X–XIII ст.).

У тому ж селі наявна пам'ятка Гумнище-2 – поселення одношарове Лука-Райковецької культури VIII–IX ст. Пам'ятка розміщена в межах села, на пагорбах лівого берега р. Стир. Досліджувалася С. В. Шеломенцевим-Терським [5, с. 501].

У с. Смолява є пам'ятка Смолява-1, поселення одношарове доби бронзи, яке локалізоване на лівому березі р. Стир, біля вигину русла річки. Досліджувалося В. І. Івановським [5, с. 502].

Усі зазначені пам'ятки взято під охорону держави наказом управління культури і туризму Волинської обласної державної адміністрації у 2009 р. й набули статусу щойно виявлених об'єктів культурної спадщини.

Підсумовуючи, зазначимо, що територія та околиці с. Перемиль потребують проведення комплексних археологічних розвідок для виявлення всіх пам'яток та систематизації даних про них. Із розрізнених джерел відомо, що в самому селі, імовірно, є також поселення епохи бронзи [5, с. 502]. Ця та інші пам'ятки, які ще не локалізовані, потребують узяття на облік у державних органах охорони культурної спадщини, що створює поле для майбутніх науково-дослідних робіт. Крім того, пам'ятки в селах Гумнище та Смолява, які на сьогодні

мають статус щойно виявлених об'єктів культурної спадщини, потребують укладання облікової документації та розроблення зон охорони.

Список літератури

1. Кучинко М. М., Охріменко Г. В., Златогорський О. Є. Археологічні пам'ятки Волинської області (матеріали до «Зводу пам'яток історії та культури України. Волинська область»). Луцьк, 2017. 710 с.
2. Кучинко М. М., Охріменко Г. В. Археологічні пам'ятки Волині. Луцьк, 1995. 168 с.
3. Охріменко Г. В. Населення Волині в праісторичні часи (розвиток матеріальної і духовної культури). Луцьк, 2004. 249 с.
4. Паспорт пам'ятки археології національного значення Городище. 1975. *Архів від. Історії Вол. краєзнав. музею.*
5. Про охорону і використання пам'яток історії та культури: Закон Верховної Ради Української Радянської Соціалістичної Республіки від 13.07.1978 р. № 3600-IX: станом на 12 лип. 2000 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3600-09#Text> (дата звернення: 29.09.2024).
6. Про охорону культурної спадщини: Закон України від 08.06.2000 р. № 1805-III: станом на 2 жовт. 2023 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1805-14#Text> (дата звернення: 29.09.2024).

РОЗДІЛ IV ВІДГОМІН КНЯЖОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ

УДК 94(477)(092)

Світлана Гаврилюк

ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ КНЯЗЯ ВІТОВТА НА ТЛІ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ ТА СУЧАСНОСТІ

Особливим періодом в історії України XIV–XVI ст. була Литовсько-руська доба. Як зазначає український історик О. Палій, князі з литовської династії, які утвердилися в Києві після його визволення від ординської залежності, під впливом потужної київської державної традиції швидко стали виразниками інтересів українських бояр та населення. Навіть офіційною мовою Великого князівства Литовського стає українська. Водночас централізаторська політика литовських князів не могла довго миритися з таким станом речей, який загрожував цілісності Литовської держави [9, с. 229–230]. Із часом інтеграція українських територій до складу Польського Королівства та Великого князівства Литовського, політика цих двох держав, а також відносини між ними почали визначати політичне, економічне й культурне життя України [10, с. 98].

Одним із представників доби Великого князівства Литовського на Волині є князь Вітовт із литовської правлячої династії Гедиміновичів. Він народився близько 1352 р. і помер у литовській княжій резиденції Троках (Тракаї) біля Вільна (Вільнюса) в 1432 р. Час його правління (1392–1430) посідає одне з чільних місць в історії пізнього Середньовіччя [9, с. 228]. Саме за Вітовта Велике князівство Литовське стало потужною державою Східної Європи, майже на сорок років перетворилось з аморфного федеративного об'єднання земель у доволі міцну централізовану державу. До самої смерті своєю княжою волею Вітовт придушував сепаратистські дії удільних князів-державців, утримуючи таким способом державну стабільність. Династичні шлюби, припинення князівських міжусобиць, реформи, привілеї містам і міщанам, ліквідація загрози агресії з боку сусідніх держав зумовили стабілізацію становища в державі. Князь Вітовт послідовно протидіяв інтеграційній політиці московського князівства стосовно колишніх земель Київської держави, домагаючись розширення кордонів Великого князівства Литовського на сході та південному сході [10, с. 98–99].

Політичний портрет князя Вітовта дуже яскравий на тлі своєї епохи [9, с. 230–232]. Із його правлінням пов'язано чимало значимих подій в історії Великого князівства Литовського, одна з яких – організація в Луцьку взимку 1429 р. так званого «з'їзду монархів» [6, с. 30; 11, с. 219].

З'їзд європейських монархів у Луцьку – це своєрідний дипломатичний конгрес, який тривав близько семи тижнів і став, по суті, першим європейським самітом у Центрально-Східній Європі [14]. Вирішення цілої низки нагальних справ повинно було сприяти відчутному зміцненню міжнародного геополітичного становища, яке зациклювалося навколо

«пруської» проблеми, гуситських війн у Чехії та їх наслідків (до речі, після спалення Яна Гуса в 1415 р. Вітовт прийняв пропозицію гуситів стати їхнім королем і направив на декілька років у Чехію свого намісника, князя Сигізмунда Корибутовича з п'ятитисячним литовським військом), нової мілітарної загрози з боку Османської імперії. У зв'язку з «волоською» справою, яка загострила питання турецької загрози і яка обговорювалася на з'їзді монархів, на часі стала проблема негайного створення антитурецької коаліції.

І, очевидно, найважливішою церемоніальною процедурою для ініціаторів з'їзду було коронування самого Вітовта на короля Литви. Річ у тім, що Вітовт із 1392 р. титулувався лише як великий князь литовський. Водночас його двоюрідний брат Ягайло став польським королем Владиславом II, засновником польської королівської династії Ягеллонів. Для того щоб закріпитись та утвердити свою владу у Великому князівстві Литовському, Вітовт під впливом німецького імператора Сигізмунда із Люксембурзької династії вирішив прийняти корону саме в місті Лучеську, яке він проголосив неофіційною південною столицею князівства й за час свого правління помітно розбудував і зміцнив. Це стосується, передусім, Верхнього та Нижнього (Окольного) замків, оборонні споруди яких були модернізовані згідно з новими викликами застосування вогнепальної зброї.

Знаменитий хроніст Ян Длугош писав, що спочатку до Луцька прибула польська делегація: разом із королем Владиславом Ягайлом приїхали краківський єпископ Збігнєв Олесницький, архієпископ Ян Тарнавський, сенатор Войцех Ястжембець. Пізніше на зібрання прибув король римський та угорський Сигізмунд I, який наперед себе, аби виправдати затримку, прислав своїх послів [13, с. 18–19]. Його зустріч, яку описав польський історик-хроніст XV ст. Ян Длугош, була особливо пишною. Далеко за місто, аж до Забороля, виїхали господарі на чолі з Вітовтом і Ягайлом та представники руської, латинської, вірменської, єврейської, караїмської громад Луцька. Після урочистої зустрічі процесія рушила до самого міста. Назустріч виходило багато людей із сіл, самих лучан та вже прибулих гостей з'їзду. Процес був справжньою презентацією, під час якої кожен володар намагався подати своє представництво якомога пишніше й багатше. Усе відбувалося під звуки церковних дзвонів, барабанів і сурм. Після прибуття в замок великий князь улаштував ще один прийом із королівським почестями [13, с. 17].

Історик Ігор Сюдюков наголошує, що список тих, хто брав участь у з'їзді, був вражаючим. Крім Великого князя Литовського Вітовта, який на той час був володарем переважної частини українських земель, і названих уже польського короля й римського короля Сигізмунда I, приїхали король данський та шведський Ерік VII, великий князь московський Василь II Темний, прадід Івана Грозного. На саміті не було королів англійського й французького: між їхніми державами тривала Столітня війна, і саме 1429 р. розпочала свої визвольні походи Жанна д'Арк. У замку Любарта засідали також представник Папи Римського Мартина V, повноважний посол візантійського імператора Іоанна VIII Лев Кантакузін, магістри Лівонського та Тевтонського орденів (Зігфрід Шпангайм і Герхард фон Балгі). Загалом, тоді до Луцька приїхало 15 тисяч осіб, для яких приготували двори не тільки в місті, а й у його околицях, засідання ж проходили в князівському палаці (Верхній замок Луцька). Вітовт як господар улаштував для поважних гостей банкет за банкетом, для чого задалегідь були приготовлені сотні бочок вина й пива, стада лосів, зубрів, кабанів [14].

Для максимальної зручності іменитих монархів підготовлено розкішні палати в князівському палаці в Луцькому Верхньому замку, будинках луцьких міщан і мешканців тодішніх передмість – Гнідави й Красного, а також околиць Лучеська – Жидичина та Ківерець [11, с. 219; 2, с. 29].

Господарями з'їзду були Вітовт Кейстутович із династії Гедиміновичів, литовсько-руські князівські роди Острозьких, Гольшанських, Сангушків, Четвертинських, Чорторійських, Друцьких, Курцевичі, також луцькі римо-католицькі, православні, вірменські єпископи, єврейське духовенство [3; 2, с. 30; 13, с. 20].

Проблеми, які розв'язувалися на з'їзді в Луцьку в 1429 р., можна окреслити таким чином:

1) *Волоське питання.* Угорці, турки та поляки претендували на землі Молдовського господарства. У боротьбі з турками Молдова, за угодою 1412 р., мала виступати на боці німецького імператора. Але вона не виконувала зобов'язань, тому Сигізмунд пропонував поділити цей край між Польщею та Угорщиною.

2) *Створення антитурецької коаліції.* Монархи, які мали свої інтереси на Балканах, або поблизу Дунаю, були занепокоєні зростаючою турецькою загрозою. Сигізмунд I виступив із пропозицією до Литви та Польщі увійти до антитурецької коаліції, на що поляки відповіли своїм небажанням наражатися на велику небезпеку доти, доки коаліції не сформує більшість європейських держав.

3) *Ганзейське питання.* Данський король Ерік був особливо зацікавленим у тому, щоби врегулювати відносини з містами німецької Ганзи. Давні сутички між ними й Данією виснажували королівство. Обговорювалися питання про врегулювання відносин із містами Ганзи.

4) *Релігійні питання.* На з'їзді порушувалося питання про унію католицької та православної церков. Вітовт прагнув мати в князівстві самостійну церковну організацію. Крім того, унію підтримував римський король та папські послани. Проте духовенство відмовилося навіть вступати в дискусію. Отже, справа закінчилася нічим. Обговорювалися натомість питання розколу католицької церкви й діяльність гуситів у Чехії.

5) *Чеське питання стосувалося гуситських війн у Чехії та їх наслідків.* Після спалення Яна Гуса в 1415 р. Вітовт прийняв пропозицію гуситів стати їхнім королем і направив на декілька років у Чехію свого намісника князя Сигізмунда Корибутовича з п'ятитисячним литовським військом.

6) *Коронування Вітовта.* Аби відвернути амбіції Вітовта на Чеське Королівство і щоб ослабити Польщу, Сигізмунд здавна підбурював Вітовта на титул короля Литви. Вітовт також цього хотів, але активними противниками литовсько-руського королівства були поляки, які керувалися тим, що литовці не мають права нехтувати умовами Кревської унії 1385 р. Питання коронації відклали на наступний з'їзд у Вільно. Крім того, обговорювалися низка питань про вироблення правил торгівлі, податки, судноплавство на Балтиці тощо [3; 13, с. 26].

Основне питання (коронація Вітовта), на успішне вирішення якого сподівалися Сигізмунд та Вітовт, було зірване поляками. Висловивши свій протест, польська делегація покинула Луцьк [13, с. 26]. Через протидію поляків коронавання Вітовта перенесли на вересень 1430 р. [13, с. 28]. Коронаційні акти були підготовлені в канцелярії Сигізмунда.

Литва проголошувалася королівством на вічні часи. Проте через перешкоду поляків, які перекрили шлях і не пустили корону до Литви, урочиста коронація Вітовта так і не відбулася. Сам князь Вітовт несподівано помер у жовтні 1430 р. [13, с. 28]. Утім, в українській історичній традиції до XVIII ст. його згадували саме як короля. Заслуга Вітовта й у тому, що він посунув межі традиції монарших з'їздів, що були паростками сучасної політичної системи, насамперед Європейського Союзу, на схід, поширивши їх на українські, білоруські та литовські землі [14].

Через суперечки між головними його учасниками з'їзд не мав суттєвого впливу на політичне життя тогочасної Центрально-Східної Європи [11, с. 219]. Однак в історичній літературі його інколи класифікують сучасними термінами як один із перших європейських «самітів», «першу в історії міжнародної політики багатосторонню зустріч на найвищому рівні» або навіть як «прообраз» Європарламенту [12, с. 314]. Натомість з'їзд європейських монархів став значною історичною подією в історії пізньосередньовічного Луцька й Волині загалом. Він суттєво підсилив вагомість Луцька в розвитку Великого князівства Литовського та Королівства Польського. Невдовзі місто отримало магдебурзьке право, далі – стало воєводським центром Речі Посполитої [11, с. 219].

Отже, ім'я великого князя литовського Вітовта тісно пов'язане з містом Луцьком. За його правління Луцьк відігравав роль другої столиці Великого князівства Литовського після Вільнюса [13, с. 11]. Внесок князя Вітовта в зміцнення ролі Луцька як політичного, адміністративного, економічного, культурного й духовного осередку Центрально-Східної Європи вже давно мав би бути по праву оцінений сучасниками. Така ідея неодноразово обговорювалась у Волинському національному університеті імені Лесі Українки й навіть зроблено певні вагомі кроки до її реалізації.

Зокрема, у жовтні 2015 р. на факультеті історії, політології та національної безпеки університету відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Князь Вітовт: історична постать на тлі епохи». Її організаторами були Волинський національний університет імені Лесі Українки (у той час – Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), Університет Вітовта Великого у Каунасі (Литва) та Люблінський католицький університет Іоанна Павла II (Республіка Польща).

Звернення до означеної теми було невипадковим. Адже непрості політичні реалії Європейського континенту, зокрема, його центрально-східної частини, спричинені порушенням системи безпеки росією, її відвертою агресією проти України, уже тоді вимагали об'єднання зусиль європейських країн, насамперед тих держав, які є сусідами росії. У цьому контексті повчальним стало звернення до досвіду попередніх століть. Цей досвід яскраво демонструє політика князя Вітовта – некоронованого короля Великого князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Усі землі князівства залишалися повноправними складовими частинами цієї поліетнічної державної федерації, що тоді домінувала на теренах від Балтики до Чорномор'я й багато в чому визначила подальшу історичну долю всіх народів Центрально-Східної Європи.

У вітальних словах керівників зазначених вище університетів підкреслювалося, що перемога в союзі з Польським Королівством під Грюнвальдом 1410 р., скликання з'їзду європейських монархів у 1429 р. у Луцьку – це визначні віхи політики князя Вітовта Великого в справі тодішньої своєрідної євроінтеграції – процесу, актуального нині для

України. Тому, звертаючись до постаті Вітовта Великого, доцільно ще раз переосмислити уроки минулого задля гарантування безпеки сьогодення й майбутнього.

Робота конференції зосереджувалася на обговоренні питань, які стосувалися геополітичних процесів у Центрально-Східній Європі у другій половині XIV – першій половині XV ст. (це виступи професора Я. Шабали «Геополітичні чинники розвитку українських земель в другій половині XIV – першій половині XV ст.», доцентів В. Пришляка «Великий князь литовський Вітовт в історії та історіографії Центрально-Східної Європи», Г. Хлібовської «Польсько-литовські стосунки на рубежі XIV–XV ст.», А. Ткачука «Литовсько-московське протистояння в другій половині XIV – на початку XV ст.», наукового співробітника Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку М. Кушпи «Про обставини укняжіння Вітовта у Луцьку»).

Окрема секція обговорювала питання соціальних, економічних та культурних процесів Литви й Русі в епоху Вітовта. Заслухано повідомлення доцентів С. Панишка «Технологічна революція XIV–XV ст. на Волині», О. Карліної «Урбаністичні процеси на Волині і в Литві в XIV–XVI ст.», старшого викладача О. Штанько «Місто Луцьк за часів після Вітовта (середина XV – перша половина XVI ст.)», заступника директора з наукової роботи Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку В. Баюка «Палац Вітовта у Луцькому замку – місце проведення з'їзду європейських монархів 1429 р.», провідного наукового співробітника Волинського краєзнавчого музею О. Бірюліної «Кошер – волосний центр Волині за литовської доби».

Спеціальною темою розмови на конференції стали питання внеску університетів у вшанування постаті князя Вітовта та розвиток євроінтеграційних процесів в Україні. Учасники почули конкретні пропозиції ректора Університету Вітовта Великого Юзаса Аугутіса, ректора Люблінського католицького університету Іоанна Павла II Антоні Дембінські й ректора СНУ імені Лесі Українки Ігоря Коцана.

Ці пропозиції стали основою Резолюції, прийнятої учасниками конференції 16 жовтня 2015 р. У ній, зокрема, зазначалося, що, осмислюючи безпосередній внесок князя Вітовта Великого в євроінтеграційні процеси, важливу роль у розбудові Луцька як європейського міста, учасники конференції виступають із пропозицією спорудити в Луцьку пам'ятник Вітовту – некоронованому королю Литви, князю Великому князівства Литовського, Руського і Жемайтійського. Учасники міжнародної науково-практичної конференції «Князь Вітовт: історична постать на тлі епохи» (Луцьк, 16 жовтня 2015 р.) звернулися до Луцької міської ради з клопотанням дати дозвіл на встановлення пам'ятника князю Вітовту Великому, визначити його місце й оголосити конкурс на кращий проєкт пам'ятника. У рамках співпраці Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки, Університету Вітовта Великого (Каунас, Литва), Люблінського католицького університету Іоанна Павла II (Люблін, Польща) вирішено започаткувати постійно діючий науковий семінар, присвячений дослідженню геополітичних процесів у Центрально-Східній Європі в минулому та в сучасну добу.

Така робота продовжилась і в наступні роки. Так, у травні 2016 р. відбулася зустріч ректорів означених трьох університетів, на якій вирішили й надалі клопотати про спорудження пам'ятника князю Вітовту в Луцьку, оголосити конкурс на кращий ескіз та скульптурний проєкт такого монумента, розпочати практику впровадження міжнародних

грантових програм щодо цієї тематики й навіть створити фільм стосовно доби Вітовта Великого на Волині, залучивши архівні та інші документальні матеріали.

У 2014 р. побачив світ художній твір авторства В. Гребенюка «Європа. Луцьк. 1429». Журналістка Н. Малімон писала на сторінках газети «День»: «Презентація книжки Віктора Гребенюка “Європа. Луцьк. 1429” відбулася у Луцьку в час, коли в Україні анексували Крим, а на сході триває справжня війна з сусідньою державою... Тому аналогії з часами Вітовта та з’їздом монархів були надто яскравими. Адже і Волинське князівство, як говорить рецензент книжки краєзнавець Петро Троневиц, котрий написав не одну монографію про історію Старого Луцька, було приєднано до Великого Литовського князівства силоміць. Син князя Любарта Федір вісім років боровся за збереження самостійності Волині як окремої держави. Проте тільки наступник Вітовта князь Свидригайло зумів відновити Волинське князівство як самостійну державу, котра уже добровільно увійшла у склад Великого Литовського князівства. Епоху Вітовта для Волині історики називають “золотою”, бо був розквіт, місто мало вагу в Європі. Але з історичних документів, які збереглися, відомо, що князь тримав волинян у залізних рукавицях, погрожував волинській еліті, й якщо за Любарта містом керували тільки русини-українці, то за Вітовта – тільки литвини... І досі не було жодного українського художнього твору про ті часи, тільки інтерпретація подій з точки зору поляків чи литовців» [8].

У наступні роки викладачі Волинського національного університету імені Лесі Українки ініціювали відзначити науковими заходами 590-ту річницю європейського з’їзду монархів, яка припадала на 2019 р. Доцент університету В. Пришляк підготував обґрунтування таких урочистостей, у якому зазначалося: «Європейський з’їзд 1429 року – міжнародна дипломатична зустріч, яка відбулася у січні в Луцьку – другій, південній столиці Великого князівства Литовського, Руського, Жематійського на Волині. Скликаний на Водохреще з відома та згоди імператора Священної Римської імперії, короля угорського, німецького та чеського – Сигізмунда I Люксембурзького за ініціативою великого князя литовського Вітовта з метою вирішення низки політичних та економічних питань Центрально-Східної Європи. Це був один із перших європейських самітів чи навіть “праобраз” Європарламенту, що проходив у князівському палаці Верхнього замку. На ньому обговорювалися волоське, ганзейське та чеське питання. Йшлося також про створення антитурецької коаліції, релігійні проблеми та коронацію Вітовта. Перша в історії європейської дипломатії багатостороння зустріч монархів на найвищому рівні стала значною подією в історії Луцька і Волині загалом.

З огляду на важливість 590-літньої дати пропонуємо:

- на початку 2019 р. організувати і провести міжнародну академію / наукову конференцію на тему “Європейський з’їзд 1429 року в Луцьку”;
- посприяти і забезпечити організацію документальної евристики в архівосховищах і наукових бібліотеках, фондах музеїв України, Білорусі, Литви і Польщі з метою виявлення нових джерел;
- пожвавити історико-краєзнавчу і просвітницько-популяризаторську роботу, пов’язану з тематикою литовсько-руського періоду;
- напрацювати і запровадити туристичні маршрути пам’ятними місцями середньовічного Луцька та Волині, що стосуються історії організації та проведення європейського з’їзду 1429 р.;

– систематично популяризувати у засобах масової інформації тематику, стратегію та підготовку відзначення 590-літнього ювілею історичної події».

У 2019 р. до 590-ї річниці з'їзду європейських монархів при Луцькій міській раді створено організаційний комітет із підготовки відзначення такої події. До нього ввійшли, крім посадовців, мистецтвознавці, історики, експерти, громадські діячі. Із цієї нагоди заплановано низку різноманітних заходів, спрямованих на формування позитивного іміджу Луцька в Україні та за її межами, а також посилення привабливості об'єктів культурної спадщини міста для туристів [15; 4].

Чим був з'їзд монархів 1429 р. для тодішньої Європи? Чому він важливий для нас? Чи варто привертати увагу до цих подій і чи актуальні вони нині? Доктор історичних наук Б. Черкас наголошує: «У цій події цікаве все. Передусім – сам факт проведення заходу такого рівня, а також склад і статус персон, а саме монархів – глав держав, котрі прибули для участі у ньому. Фактично, це вияв давніх європейських політичних традицій, які у XV столітті дійшли й до українських земель» [14].

На думку сучасних дослідників, на з'їзді у Луцьку в 1429 р. розглядалися не локальні справи, а найактуальніші проблеми загальноєвропейського рівня. Серед них – коронування Великого князя Литовського Вітовта, що, на думку істориків, могло б докорінно змінити політичну карту Європи, адже тоді б, на противагу Речі Посполитій та московському князівству, яке з удільного князівства в складі Володимиро-Суздальського, стало Великим і, хоч перебувало під безпосередньою владою Золотої Орди до 1480 р., набирало сили, було б утворено Литовсько-Руське Королівство. Коронування володаря означало б фактичну незалежність його держави. Друге питання порядку денного монаршого саміту – це створення антитурецької коаліції. Володарі, котрі мали власні інтереси на Балканах і поблизу Дунаю, були вельми стурбовані посиленням Османської імперії, що на ранньому Новому часі була наддержавою й таки знищила Візантійську імперію, через 24 роки після з'їзду монархів у Луцьку захопивши її столицю Константинополь. На з'їзді також обговорювалася доля молдавських земель, на які претендували турки, угорці та поляки, проблеми унії (об'єднання католицької й православних церков) і Ганзейського союзу, що був економічним та політичним союзом північно-німецьких князівств [14].

Дослідник Б. Черкас поділяє думку про те, що з'їзди монархів на зразок Луцького можна вважати своєрідним прообразом сучасних європейських самітів: «Якщо ми хочемо збагнути, як розбудовувалась європейська цивілізація, політичною частиною якою прагне сьогодні бути Україна, то потрібно вивчати не події останніх 10–20 років, а зазирнути щонайменше на тисячоліття вглиб історії. У Європі віддавна було заведено збиратися для обговорення найактуальніших проблем не лише самого континенту, а й прилеглих до нього регіонів. Тобто географія обговорюваних питань завжди була доволі широкою» [5].

Луцький з'їзд монархів залишив по собі особливу пам'ять. Навіть відбувши додому після його завершення, державні діячі того часу, котрі згодом стали знаковими історичними постатями, продовжили розвивати між собою взаємини, посилаючись на те, що відбулося під час цієї події. Очевидно, що долі держав і континентів не вирішуються в межах одного такого зібрання – скликаються наступні, й обговорення та перемовини тривають далі. Проте Луцький з'їзд монархів 1429 р., на думку багатьох науковців, посів належне місце в історії Європи. Особливо для своїх країн цю подію вважають представники наукових шкіл Польщі, Литви, Молдови, України [5].

На думку іншого дослідника Д. Ващука, особливе місце в історії Центральної та Східної Європи Луцький з'їзд монархів 1429 р. посів, не в останню чергу, завдяки хроністові Яну Длугошу, який був особистим секретарем краківського єпископа Збігнева Олесницького (один з учасників з'їзду) й описав цю подію у своїй хроніці: «Попри те, що Ян Длугош не був учасником цієї події (на момент проведення з'їзду йому було всього 14–15 років), він досить ретельно й докладно зафіксував пряму мову короля польського Ягайла-Владислава та великого князя литовського Вітовта, записавши свідчення з вуст очевидця-учасника – самого польського короля. Тому його повідомлення можна вважати більш-менш достовірним» [5].

«Поряд із тим, що Луцький з'їзд монархів став насамперед масштабною політичною подією, залишається великий простір для вивчення історій повсякдення, які безпосередньо з ним пов'язані, – зауважує Дмитро Ващук. – Так, деякі дослідники ставили під сумнів розмах (і подекуди сам факт) цієї події, оскільки, з їхньої точки зору, на той час у Луцьку й околицях фізично неможливо було розмістити 15 тисяч осіб, котрі, згідно з різними писемними джерелами, прибули для участі у з'їзді. Але проблему вирішили досить ефективно і за зразком сучасного “зеленого туризму”: гостей розселили й годували у прилеглих до міста селах і селищах. Заробили на приїжджих усі, включно з шинкарями та повіями. Таких історій повсякдення досить багато і їх у світі зараз активно досліджують» [5].

Волинянин П. Троневиц називає з'їзд європейських монархів подією цікавою й важливою. Крім обговорення насущних політичних питань, на ньому мали коронувати Вітовта, і він уже був би не князем, а королем, що фактично означало би незалежність Литовсько-Руської держави. Проте освячену корону, яку везли в Лучеськ, по дорозі викрали поляки, котрі прагнули не допустити такого звеличення Вітовта та зовсім не прагнули розв'язати проблеми волинської політичної еліти. Подальша історія цієї корони невідома, і від неї у Луцьку залишилася лише назва ресторану, який притулився до стін середньовічного Луцького замку [8].

Із метою посилення інтересу до з'їзду європейських монархів 1429 р. в Луцьку у 2019 р. презентували спеціальний просвітницький проєкт. Його назва – «1429: з'їзд європейських монархів у Луцьку». Як зазначила на презентації проєкту тодішня начальник управління туризму і промоції Луцька К. Теліпська, дехто надає цій події надзвичайної ваги, інші – ставляться скептично. Але незаперечним є той факт, що для Луцька з'їзд європейських монархів став історичною віхою, адже після нього місто здобуло європейське визнання.

Керівниця наголосила, що про події з'їзду за останні два століття написано чимало наукових праць як українськими, так і іноземними авторами. Тема з'їзду стала сюжетом художніх книжок та полотен. Але повного розуміння значення цієї події й історичної ваги досі немає. Для того щоб зрозуміти епоху, у яку це відбулося, історичні, політичні, культурні передумови з'їзду, управління туризму і промоції міста Луцька спільно з КП «Центр туристичної інформації та послуг», а також із Волинським краєзнавчим музеєм і його відділами, Східноєвропейським національним університетом імені Лесі Українки, за підтримки краєзнавців та істориків і розпочав просвітницький проєкт публічних лекцій, екскурсій, виставок, квестів «1429: з'їзд європейських монархів у Луцьку». Упродовж року в лучан і гостей міста буде унікальна можливість дізнатися, для чого був організований з'їзд, чому він відбувся саме в Луцьку, про видатних особистостей того періоду, тогочасне суспільство, політику, релігію, культуру, музику, живопис, моду та кухню [7].

Одним із перших заходів у межах проєкту «1429: з'їзд європейських монархів у Луцьку» стала лекція краєзнавці Т. Ядечко-Блаженко «Князь Вітовт Великий та його жінки». Жінки – це мати князя Вітовта, язичницька жриця Бірута, три його дружини й донька Софія [7].

У вересні 2019 р. в Художньому музеї міста Луцька відбулася Міжнародна наукова конференція «Луцький з'їзд 1429 р. на тлі епохи», у якій взяли участь 25 дослідників з України, Білорусі та Польщі, а також два експерти в галузі культури із Франції й Ірландії [11, с. 219]. Детальну характеристику доповідей подано в статті В. Пришляка, опублікованій в «Українському історичному журналі» за 2020 р. [11]. Науковці наголошували на різних аспектах геополітичної ситуації в Європі в XV ст., аналізували церковно-релігійні питання, розглядали передісторію з'їзду, висловлювали власні думки з приводу бажання Вітовта коронуватися. Завідувачка Музею історії Луцького братства О. Бірюліна покроково відтворила хронологію тогочасних подій, наголосила на трьох основних причинах, чому саме Луцьк став місцем проведення з'їзду європейських монархів [11, с. 220–223].

У 2020 р. волинські науковці почали ініціювати підготовку до відзначення 600-річчя Луцького з'їзду, організованого князем Вітовтом [1]. Однак розв'язана російським агресором повномасштабна війна проти України не дає змоги повноцінно підійти до вирішення цього питання. Звичайно, думки дослідників щодо значимості цієї події XV ст. неоднотайні. Однак безсумнівним залишається те, що постать князя Вітовта й з'їзд європейських монархів 1429 р. відіграли помітну роль в історії Луцька, Волині загалом і підготовка до відзначення річниці з часу його проведення могла б активізувати наукові дослідження означеної проблеми, сприяти появі нових літературних та мистецьких творів, урізноманітнити маркетингові стратегії щодо посилення туристичної привабливості міста, сприяти появі нових міжнародних креативних проєктів, що, урешті, привело б до позитивних динамічних змін у питанні посилення ролі України у світовому політичному та культурному просторі.

Список літератури

1. Бондаренко Г. Концептуальне бачення підготовки до святкування у 2029 році 600-річчя Луцького з'їзду. *Старий Луцьк*: наук.-інформ. зб. Вип. XVI. Луцьк: Терези, 2020. С. 265–267.
2. Бондаренко Г., Гулько Г., Дем'янюк О. З'їзд монархів європейської середньовічної цивілізації у Луцьку в історії та культурі. *Літопис Волині*. 2019. № 20 С. 28–35.
3. З'їзд європейських монархів у Луцьку. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki>.
4. Луцьк середньовічний: яскраві моменти фестивалю «Князівський бенкет». 25 серп. 2019 р. URL: <https://www.volynnews.com/news/archive/lutsk-serednovichnyy-iaskravimomenty-festyvaliu-kniazivskyy-benket>.
5. Луцький з'їзд монархів 1429 року та його історико-політичне відлуння. 23.10.2019 р. URL: <https://www.nas.gov.ua/UA/Messages/Pages/View.aspx>.
6. Луцьку 900 років. 1085–1985. Збірник документів і матеріалів / упорядники Н. Болдирєва та ін. Київ: Наук. думка, 1985. 302 с.
7. Малімон Н. Луцьк відроджує відчуття шляхетності. *День*. 2019. 17 січ. № 8–9.
8. Малімон Н. Презентація першого українського художнього твору про з'їзд монархів, який відбувся за князя Вітовта, відкрила нові сторінки «темних» століть історії. *День*. 2014. № 84.

9. Палій О. Історія України. 3-тє вид. Київ: К. І. С., 2017. 596 с.
10. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. 2-ге вид. Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2019. 493 с.
11. Пришляк В. Міжнародна наукова конференція «Луцький з'їзд 1429 р. на тлі епохи». *Український історичний журнал*. 2020. № 1. С. 219–223.
12. Русина О. В. Луцький з'їзд монархів 1429. *Енциклопедія історії України*: Т. 6: Ла-Мі / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2009. С. 314.
13. Садовнік Т., Бірюліна О., Баран В. Європейський з'їзд 1429 року в Луцьк. Луцьк: МП-Зоря, 2005. 32 с.
14. Чорна С. Знаки та символіка З'їзду європейських монархів у Луцьку 1429 року. *Голос України*. 2020. 10 черв.
15. Як у Луцьку відзначатимуть 590-ту річницю з'їзду європейських монархів. URL: <https://www.lutskrada.gov.ua/publications/iak-u-lutsku>.

УДК 929.52(477)

Крішан Акаш

«ЛИЦАРСЬКИЙ ЛЮД» У СИСТЕМІ КНЯЗІВСЬКОГО ДОМЕНУ: НА ПРИКЛАДІ САНГУШКІВ-КОВЕЛЬСЬКИХ ТА КУРБСЬКИХ

На сьогодні соціально-економічна історія та історія різних прошарків суспільства Речі Посполитої в XV–XVII ст. є достатньо актуальною серед науковців. На посідання в цьому плані чільного місця претендує й тема дослідження витоків і шляхів формування на теренах Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ), а пізніше і Речі Посполитої, особливого прошарку тогочасного населення – напівпривілейованого стану дрібного шляхетства, представники якого небезпідставно можуть вважатися східноєвропейським зразком західноєвропейського військового класу – рицарства. Якщо говорити про українські терени як складову частину ВКЛ, а потім і Речі Посполитої, то цей регіон є унікальним із-поміж інших інкорпорованих земель, оскільки саме тут чи не вперше відбувалась апробація та впровадження політичних, юридичних, економічних і соціальних реформ, що мало на меті утвердити новий напівшляхетський стан суспільства багатоетнічної країни. У цьому плані Ковельщина як найзахідніша частина Волині та Овруччина як північна частина Полісся є дуже цікавим предметом для дослідження. Зазначимо, що протягом XIX–XX ст. з'явилося чимало досліджень генези боярського стану на сучасних українських, білоруських і російських землях, які в XV–XVII ст. перебували в складі ВКЛ, а згодом – і Речі Посполитої. У своїй роботі ми намагалися на основі максимально розширеного масиву джерел та літератури змодельувати повнобарвний образ замкових ленників-рицарів у загальному контексті

історії вищезазначених держав на прикладі Ковельського маєтку (волості, староства) до кінця XVI ст.

Із другої половини XV ст. обсяг шляхетських повинностей визначають земські уставні привілеї (грамоти), у яких юридично закріплено основні обов'язки шляхти, особливо служилої, укладені ще за часів Великого князя Вітовта. У цих привілеях задекларовані такі «служби», що їх мали відправляти бояри: передусім, військова служба, а разом із цим супровід послів адміністрації великого князя та великих шляхтичів, несення «сторожі» на прикордонних теренах держави й поїздки з листами від своїх господарів до інших князів і панів. Земський привілей залишав за боярами право не бути покараними без судового слідства та не дозволяв воєводам чинити утиски служилій шляхті й скасовувати її колишні заслуги перед зверхниками ВКЛ [3, с. 8]. Крім цього, бояр звільняли від сплати воловщини або подимщини – спеціального податку від кожного господарства на користь Великого князя.

У законодавчій системі ВКЛ на початок XVI ст. сталися зміни: дрібна служила шляхта була позбавлена основного фундаменту, на якому ґрунтувався її добробут – землі. Справа в тому, що в Литовсько-руській державі існували такі форми власності на земельні угіддя:

- у тимчасове користування «до волі господаря»;
- у тимчасове користування без права передачі ділянки в спадок;
- передача у власність із привілеєм на успадкування володіння нащадками-особами чоловічої статі (так зване «ленне право»);
- передача у власність землі з правом успадкування нащадками обох статей [10, с. 394].

Усі ці законодавчі постанови, які регламентували відносини крупних і дрібних землевласників-шляхтичів, зобов'язували одержувачів (бояр) земельних наділів відбувати військову «службу конем» своєму сюзерену, який роздавав частки своїх маєтностей слугам, щоб заселити пустинні землі, віддячити їм за вірну службу й водночас забезпечити собі могутню політично-соціальну підтримку на випадок несприятливих або й небезпечних обставин для подальшого виконання ним своїх повноважень.

Стосовно воєнних дій та участі в них бояр, то можна принагідно зазначити, що кожен служилий боярин вирушав у військовий похід у складі загону свого патрона – крупного шляхтича, а якщо цей васал володів маєтками й підданими, то він збирав свою власну хоругву – «почт» (кількісний склад якого залежав від величини земельного володіння та кількості підданих боярина), із яким і приєднувався до головного «почту» свого сюзерена [7, с. 121].

Зазвичай, бояри певної місцевості виступали під керівництвом повітового хорунжого, який обирався власником території за поданням місцевих намісників-державців із боярської спільноти й у мирний час займався збором «серебщизни» [7, с. 137].

Найбільшу за чисельністю групу таких замкових слуг становили слуги путні. Основною повинністю цих бояр були поїздки з листами, так звана «листовна служба», оповіщення місцевих шляхтичів про накази та розпорядження центральної великокнязівської влади. На війну вони виступали під орудою місцевого намісника або державця. Незважаючи на свою приналежність до боярства, деякі з них платили різні «дани» («бобровщину, дякло»), а також косили сіно на луках власника.

Слуги, які несли панцерну службу, досить часто в актах іменувалися «панцерними боярами», тобто фактично прирівнювалися до бояр, бо служба «панцирним латником» вважалася важчою за просте несення військової повинності путного слуги [7, с. 137–138]. Окрім путних чи панцерних бояр-слуг, розрізняли також латників (важкоозброєних), щитових (легкоозброєних), стрільців (із луків, арбалетів та вогнепальної зброї), пікінерів (із холодною зброєю) і пушкарів. Останні були невід'ємною складовою частиною замкових гарнізонів, доглядали за гарматами, а також виготовляли порох, селітру й виконували обов'язки ковалів, за потреби [4, с. 451–452].

Зазвичай, бояри-слуги повинні були обороняти фортеці ВКЛ і брати активну участь у влаштуванні погоні за втікаючим ворогом, яким, зазвичай, були татари. Панцерні служили напівшляхтичі повинні були робити вилазки на територію Дикого Степу, щоб попередити набіги кочівників, за наказами місцевих старост або урядників [4, с. 458]. Незважаючи на всі вищезазначені обов'язки, бояри мали й переваги у військовій справі. Так, кожному кінному слугі надавалася волока землі «на коня» [4, с. 447], тобто на утримання воїна і його спорядження.

Із другої третини XV ст. коли соціально-економічні зв'язки ВКЛ із Коронаю Польською поживляються, у панівних колах литовсько-руської держави закріплюється польський варіант терміна «бояри» – «зем'яни». Так, у Польському Королівстві (а згодом і в Речі Посполитій) називались особи, які не змогли довести свою приналежність до шляхетського стану, але не вважалися залежним селянством і виконували військову повинність, а по суті – несли «боярську» службу [6, с. 541–542]. В актах першої третини XVI ст., зокрема в I Литовському статуті, литовсько-руські та польські бояри-слуги, які несли військову службу й тримали на ленному праві земельні володіння в маєтках великих шляхтичів або князів, уже згадуються під загальним терміном «зем'яни». Ці залежні бояри повинні були вирушати в похід власним коштом, а деякі з них (коморники) мали ще й додаткову повинність – супроводжувати власника їхньої землі в його поїздках [5, с. 8].

Протягом XVI ст. загальна система влади й структура суспільства ВКЛ зазнали змін, пов'язаних із Люблінською унією 1569 р., унаслідок чого Литовська держава об'єдналася з Польським Королівством. Ця та подальші політичні події не зіграли визначної ролі в житті вищих і нижчих прошарків населення новоутвореного державного об'єднання, але залишили помітний слід серед залежного служилого боярства-зем'янства, представники якого, передусім, прагнули зберегти свої права, привілеї на землю як основне джерело їхнього економічного добробуту. Тому бояри-слуги намагалися забезпечити себе та своїх нащадків листами – привілеями від впливових можновладців на тримання на «ленному праві» або передачу в «доживотне» пожалування земельних угідь, на яких вони були осаджені раніше [6, с. 590].

Зростання соціально-економічного потенціалу Речі Посполитої наприкінці XVI ст. призводить до того, що задля вирішення воєнних конфліктів виникає потреба в утриманні найманого регулярного війська, на що в подальшому виділялася четверта (так звана «кварта») частина всіх прибутків держави. Із постановом кварцяного війська для військовозобов'язаного боярства-зем'янства настали скрутні часи і на багатьох землях Речі Посполитої цей клас починає поступово здавати свої позиції й споріднюватись із селянством, але, незважаючи на таку ситуацію, у деяких регіонах держави феномен служилого боярства продовжував існувати аж до кінця XVII ст. Одним із таких теренів у XVI–XVII ст. була

Ковельська волость, одним із прошарків населення якої в зазначені століття були саме панцерні, путні та замкові бояри-слуги.

На авторитетну думку історика Наталі Яковенко, до кінця XVI ст. залишки інституту замкового зем'янства-боярства були наявні на Волині тільки в Ковельському старостві [12, с. 251]. Це пояснювалося тим, що Ковельський маєток перебував у складі королівських володінь. Зауважимо, що інститут боярства активно функціонував ще з перших років постання Ковеля як центру волості князя Василя Сангушка, який, як і кожен тогочасний магнат, передусім піклувався про створення міцної опори для своєї влади зі слуг, які проживали на території його володінь і виконували різні цивільні та військові повинності. Тому можновладці застосовували форму ленного права на користування землеволодінням, згідно з яким маєток передавався в тримання вірній князю особі з правом управління, але без права вільного розпорядження землею. Так, у 1542 р. Василь Сангушко-Ковельський надав «служі Демиду Войтковичу дворище у селі Мощена. За це Войткович мав “конем служити”» [9, с. 78], тобто нести військову службу у свого князя. Водночас ковельський дідич дбав про забезпечення земельними володіннями своїх вояків, які були готові збройно підтримати свого зверхника. У 1536 р. він «своїм листом дав у потомственне володіння 10 волок землі в селі Люблин панцирним латникам Павлу Красуцькому, Потію Мостоновичу і Павлу Кашановичу в обмін на залишені ними ділянки землі у Ковелі» [11, с. 32].

Мінімум до 60-х рр. XVII ст. нащадки ленників князів Сангушків, на вимогу королівських урядників, надавали документи, які засвідчували їх законне посідання землеволодіннями пращурів за «боярську службу» на користь перших ковельських дідичів. Так, панцирний боярин Григорій Жук мав виписку з Володимирських гродських книг за 1540 р., відповідно до якої князь Василь Михайлович Сангушко наділив весь його рід дворищем у селі Годовичі. За це він із нащадками мав нести військову службу. А панцирним «латникам» Миколаю та Ремегіану Потошарам на 5 волок у селі Шайне на Ковельщині грамоту надав ще батько князя Василя – Михайло Сангушко (до 1511 р.) Останній же гарантував (а його син Василь підтвердив) значні землеволодіння в селах Поридуби й Хотивель панцирним боярами Нецевичам [11, с. 34, 41].

Сам князь Василь Сангушко не лише продовжив політику підтримки бояр, вірних васалів його батька, але й сам за допомогою роздавання «ленів» збільшував кількість своїх власних слуг. Зокрема, із дозволу князя Ковельського заволоділи новими волоками панцерні «латники» Трубельські й Люблинські в однойменних селах волості [11, с. 34–35].

У 1564 р. з початком володарювання в ковельському маєтку московського вигнанця князя Андрія Курбського, внутрішня ситуація в спільноті місцевих зем'ян зазнала вагомих змін. Це пов'язано, передусім, з бажанням нового власника Ковельщини утвердити у своїх володіннях тих бояр, які прибули з ним із Московського царства. Двох з них – Івана Івановича Келимета та Івана Посника – Курбський поставив урядниками, відповідно, Ковельського та Вижвенського замків [11, с. 38]. Також московський вигнанець мав подбати й про решту слуг зі свого почту, водночас не забуваючи підтримувати свою популярність серед місцевих бояр-зем'ян. Останнім Андрій Михайлович просто підтверджував право володіння наявними угіддями або ж і збільшував їх. Наслідком цього стало надання князем шести боярам у містечку Поридубах по 2 волоки землі. У селі Мощеній бояри мали 6 волок. Вони здавна вважалися замковими слугами й не платили жодних податків і чиншів. Моцонським боярам також дозволили й надалі (на час правління Курбського) не сплачувати податки [11,

с. 41]. Боярин Войтех Соболевський із села Вижівська Воля отримав лист від Курбського, згідно з яким йому було надано 7 волок землі, а замковим слугам Єгору та Івану Петрушкевичам – 11. У селі Сухоржицях бояри Микола й Павло Маслинські Романовичі також одержали 11 волок. Зем'яни Венцеслав, Станіслав, Іван та Андрій Рудницькі мали 3 волоки із застінком Рудники від ковельського володаря. Вони володіли цими землями на загальних правах, установлених для панцирних бояр, тобто повинні були виконувати військову повинність [11, с. 35]. У 1583 р., незадовго до смерті, Курбський надав за вірну службу двір та земельну ділянку в маєтку Селище в Ковельській волості Івану Мошнинському, своєму давньому слугі по воєнних походах та за сумісництвом ковельському вїту [2, с. 204].

Однак деякі бояри, які мали відповідні привілеї на земельні угіддя ще від попередніх власників – Василя Сангушка та королеви Бони, – не бажали відбувати військову повинність при Курбському й коритися йому як своєму сюзерену. Наприклад, Ясько Осовецький заперечував свою підлеглисть князеві в 1582 р., посилаючись на дарчий лист від дружини Сигизмунда I, у якому остання надала йому село Вольку Осовецьку «до ласки і волі» [12, с. 252].

У 1588–1590 рр. у ковельському маєтку відбулися широкомасштабні боярські заворушення, що було наслідком судового конфлікту між удовою покійного князя Андрія Курбського Олександрою Семашківною та новопризначеним королівською владою старостою шляхтичем Андрієм Фірлеєм. Були піддані переслідуванням із боку влади не тільки Курбські, але і їхні слуги та бояри. У колишнього ковельського урядника Кирила Зубцовського Фірлей відібрав село Білин, надане йому князем Андрієм Михайловичем. Переслідування слуг колишнього володаря тривали досить довго. У 1592 р. права на володіння селами Дубно, Воля Дубенська й Волохів були позбавлені бояри Кайсаров та Кушнір, а в 1600 р. свої вислуги втратили панцерні бояри Поридубські [1, с. 444–445, 501]. Як бачимо, процес позбавлення колишніх ленників їхніх земельних маєтностей не був швидким, розтягнувся на роки. Вочевидь, що адміністрація нового дідича застосовувала вибірккову практику відчуження володінь васалів князів Сангушків та Курбських, тим самим розширюючи королівський земельний «фонд» для надання новим слугам. Почасті останні сусідували із т. зв. «старими» боярськими родами, які продовжували й по закінченню князівської епохи тримати землі на Ковельщині. На користь цього яскраво свідчить той факт, що інститут зем'янства зберігався в цьому волинському старостві принаймні до кінця 70-х років XVII ст., а при люстрації 1663 р. місцеве рицарство продовжувало посилатися на привілеї, надані йому королевою Боною, князями Василем Сангушком та Андрієм Курбським, і ці документи, видані понад 80 років тому, усе ще мали юридичну силу й зберігали за своїми власниками закріплені колишніми можновладцями права на землю [8, с. 99].

Опрацьовані матеріали дали змогу долучитися до процесу дослідження генези нового для суспільства Великого князівства Литовського та Речі Посполитої середньовічного й ранньомодерного часу напівпривілейованого прошарку населення, яким у XV–XVII ст. у багатьох регіонах вищезазначених держав виступили представники дрібної служилої шляхти, які переважно відбували військову повинність на користь великих можновладців, що, своєю чергою надавали їм як своїм васалам привілеї на тримання певної частини їхніх землеволодінь на деякий час. Цей термін міг коливатися від кількох років до кількох десятків років, і це було, передусім, пов'язано як із намаганнями нижчої шляхти утвердитися в ролі залежних землевласників і не бути прирівняними до категорії безправного селянства,

таким чином потрапивши в повну залежність до великих князів і панів, так і власників земельних угідь, які походили з вищої шляхти й повинні були дбати про обороноздатність кордонів і своїх власних маєтків, і всієї держави.

У зв'язку з нагальною потребою збільшити збройні сили ВКЛ у XVI ст. до прошарку боярства отримали змогу потрапити представники не лише нижчої шляхти, але й заможні селяни та ремісники, а також слуги магнатів, які могли в якості нагороди за вірну й сумлінну службу отримати від свого господаря право нести «боярську» службу, тобто виконувати військову повинність, а натомість повністю або ж частково звільнялися від сплати різних податків і виконання інших обов'язків щодо нього.

Стосовно становища напівпривілейованого прошарку ковельського боярства (зем'янства), то треба відзначити, що воно тримало землю в Ковельському маєтку на ленному праві. За можливість посідати одне-два дворища, а то й ціле село, представники боярських родів повинні були нести військову службу в хоругві свого патрона (старости). Встановлено, що перші надання землі у волості на ленному праві належать до періоду князювання в Ковелі Василя Сангушка. Пізніше ці акти були підтверджені королевою Боною та іншими власниками маєтку. У 60-х рр. XVI ст. відбулася «боярська революція», пов'язана з діяльністю князя Андрія Курбського, який вирішив позбавити давніх прав місцеве рицарство, аби надати земельні угіддя своїм слугам-московитам, що викликало спротив незадоволеного боярства. У подальшому конфлікти старост із боярством призводили до масштабної зміни ленників. Установлено, що інститут боярства існував у Ковельському старостві до кінця XVII ст.

Підсумовуючи, зауважимо, що характерною ознакою ковельського боярства-зем'янства волості (староства) стало тривале збереження ним своїх прав та привілеїв – ковельське рицарство посідало землю на ленному праві ще в кінці XVII ст., тоді як в інших кутках Волині та Речі Посполитої загалом цей пережиток Середньовіччя зник до початку козацької революції. На нашу думку, це пов'язано з витісненням старих традицій прагматичним підходом ковельських старост до землі як до товару.

Список літератури

1. Руська (Волинська) метрика. Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воєводства) 1569–1673 / передмова Патриції Кеннеді Грімстед; упорядники: Г. Боряк, Г. Вайс. Київ, 2002. 984 с.
2. Горський А. В. Жизнь и историческое значение князя Андрея Михайловича Курбского. Казань, 1858. 446 с.
3. Довнар-Запольский М. Украинские староства в первой половине XVI в. Киев, 1908. 118 с.
4. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. *Журнал министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1897. Ч. 310. С. 408–462.
5. Леонтович Ф. Крестьянский двор в Литовско-русском государстве. *Журнал министерства народного просвещения*. Санкт-Петербург, 1897. Ч. 311. С. 1–44.
6. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания I Литовского статута. Москва, 1892. 884 с.
7. Любавский М. Очерки истории Литовско-русского государства до Люблинской унии включительно. Москва, 1910. 884 с.

8. Наумук С. Ковельське боярство. *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*: матеріали XII Всеукр. історико-краєзнавчої конф. (Ковель 23–24 жовт. 2003 р.): зб. наук. праць. Луцьк, 2003. Ч. 1. С. 97–99.
9. Семенюк А. В. Ковель: минуле і сучасне. Луцьк, 2000. 328 с.
10. Собчук В. Крем'янецька волость у XVI ст. *Записки Наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка*. Львів., 1996. Т. 231. С. 384–394.
11. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии. Почаев, 1903. Т. 5: [Ковельський уезд]. 572 с.
12. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). Київ, 1993. 412 с.

УДК 94(477.8)"125/135"

Володимир Пришляк

СЕРЕДНЬОВІЧНІ ШЛЯХИ ВОЛИНСЬКОЇ ЗЕМЛІ ЗА КНЯЖОЇ ДОБИ РОМАНОВИЧІВ (СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ)

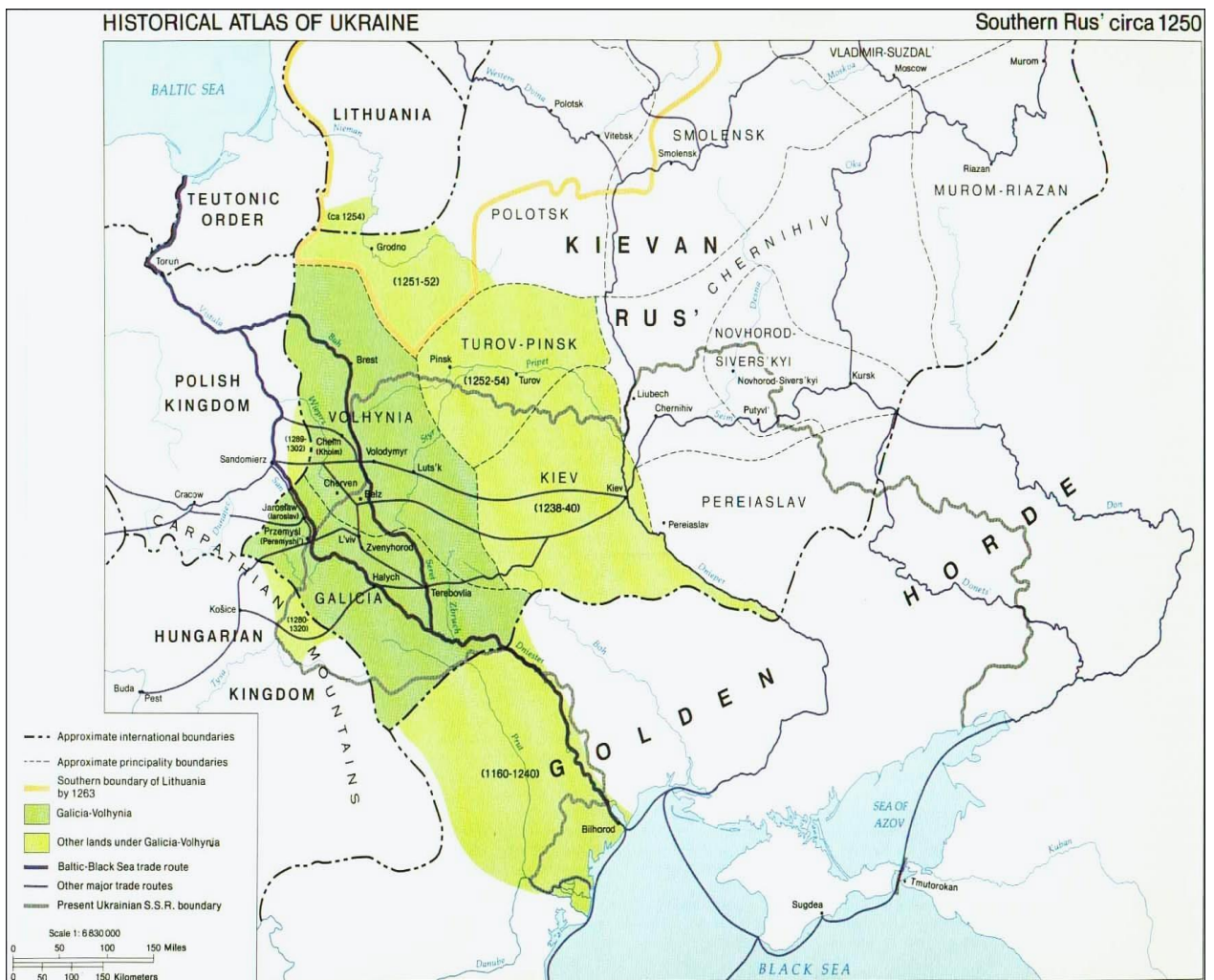
Серед країн балто-чорноморської осі княжа Волинь у складі Галицько-Володимирського князівства чи Королівства Русі (лат. *Regnum Russiae, Regnum Ruthenorum*) ціле століття – із середини XIII і майже до середини XIV ст. як Волинсько-Галицький державно-політичний комплекс визначала головні тенденції у політиці, економіці та культурі Центрально-Східної Європи [4, с. 307]. Цьому очевидному факту значною мірою сприяла цілісна мережа основних внутрішніх і зовнішніх шляхів, які пролягали через територію князівства й пов'язували не лише окремі його частини, але й з'єднували з її довколишніми землями. Процес складання певної системи основних шляхів у волинських і галицьких землях, подібно до старопольських, тривав перманентно від часів Старокиївської держави [28, с. 9]. Шляхові маршрути, зазвичай, обирали не довільно, а враховуючи географічні умови місцевості. Напрями головних шляхів періоду класичного середньовіччя, що вели із Заходу на Схід, залежали від рельєфу місцевості. Водні комунікації завжди впливали на конфігурацію сухопутних. Тому середньовічні суходорожні дороги помітно тяжіли до річкових вододілів. Певна консервативність у цьому пояснювалася головними регламентаційними умовами, передусім для ведення торгівлі. Тому головні напрямки шляхів тривалий час не зазнавали кардинальних змін [25, с. 12]. У період середньовіччя та в пізніші часи, на думку Фернана Броделя (1902–1986) – представника французької школи «Анналів» й одного з основоположників світ-системного аналізу, повільність і недосконалість самих сполучень, стійкість маршрутів, технічна відсталість та архаїчна інфраструктура наземного транспорту залишались одним із суттєвих обмежень економічного поступу].

Вигідне географічне положення Волинського князівства в південно-західному регіоні *Руської землі* пояснювалось унікальною можливістю вузлового поєднання двох великих

річкових систем, тобто Дніпра за посередництвом Прип'яті та її приток і Вісли через Західний Буг [2, с. 7]. Отже, Волинська земля віддавна лежала на великому річковому шляху між сточищами Чорного й Балтійського морів, утворюючи важливу ланку велетенського балто-чорноморського транспортного коридору. Можна висловити припущення, що коли внаслідок історичних обставин занепадав основний Дніпровський шлях славнозвісної *Путі з варяг у греки*, власне, другий, а саме Віслянсько-Бузько-Дністровський варіант цього шляху: Балтика–Вісла–Буг–Дністер–Чорне море [8, с. 166–167; 5, с. 111–112; 20, с. 94; 24, р. 16], напевно, успішно розв'язував цю важливу комунікаційну проблему та був одним із визначальних чинників політичного й економічного піднесення Волинської землі як органічної західної частини старожитньої Русі (див. карта 1).

Карта 1

Віслянсько-Бузько-Дністровський варіант *Путі з варяг у греки* (середина XIII ст.)

Джерело: Historical Atlas of East Central Europe by P. R. Magocsi; cartographic design by G. J. Matthews. Seattle; London, 1993. P. 16.

У північній частині Волинської, точніше – Володимирської – землі, яка в пізніших джерелах фігурує під назвою *Володимирії*, ключовою водною артерією залишалася ріка Прип'ять із такими судноплавними південними притоками-річками, як Стохід, Стир, Стубла, Горинь (у яку впадає Случ), Ствига, Уборть, та північнішими – Пина, Ясельда, Цна,

Лань і Случ. Так, цілісна водна система Прип'яті з її притоками творила потужну гідрографічну мережу. Олександр Цинкаловський (1898–1983) наголошував на унікальній можливості вузлового поєднання цих двох річкових систем на заході, тобто Дніпра за посередництвом Прип'яті й Вісли через Буг, оскільки першовитоки Прип'яті розміщені неподалік від Бугу, а притока Пина бере початок із заболоченої місцини, що часто ставала озером і своїми водами живила праву притоку Бугу – річку Мухавець [2, с. 7]. Саме завдяки судноплавному Бугу здійснювалася значна кількість торговельних операцій між Волинською землею та Мазовією, відтак – Великою Польщею [23, с. 56–58].

У східній частині Волинської землі ще з часів Київської держави функціонував третій, не менш зручний за Дніпровський і Дністровський варіанти, а саме Бузько-Слуцький транзитний річковий шлях – Балтика–Німан–Случ (лівий)–Прип'ять–Случ (правий)–Південний Буг–Чорне море, який існував із допомогою волоків й успішно з'єднував Причорномор'я з Прибалтикою. Тихоплинні ріки Бог, правий Случ, Горинь, невеликий відрізок Прип'яті, лівий Случ і Німан були, у порівнянні з порогами на Дніпрі, доволі легким водним шляхом. Про його експлуатацію свідчать численні археологічні знахідки, зокрема кольорові скляні посудини, виготовлені в країнах Середземномор'я, у містах і поселеннях вздовж цього шляху [17, с. 81]. Етимологія старослов'янського гідроніма «Злуч» (Случ), очевидно, досить прозоро натякає на з'єднувальну роль двох однойменних рік, що злучали басейни Чорного й Балтійських морів.

Водорозділ Дніпра, Південного Бугу та Дністра за княжої доби виконував функції грандіозного волоку, який з'єднував водні шляхи по ріках цих трьох басейнів. Про існування тут волоків свідчать назви приток Богу – Волок і його притока Волнок, які наближені до лівої притоки Дністра – Ушиці. Другий шлях вів іншою лівою притокою Дністра – Збручем – до міста з промовистою назвою Волочиськ (нині – на крайньому заході Хмельницької області), звідси волоком на р. Случ – праву притоку Горині, а далі через Горинь і Прип'ять потрапляли до Дніпра [17, с. 81].

Мережу водних артерій органічно доповнювали суходолові шляхи. Поступово у волинських землях сформувалися дві групи шляхів: «великі» – міжнародні, міжрегіональні магістралі та внутрішні, місцеві, умовна класифікація котрих дає змогу визначити пріоритет одних над іншими [26, с. 509]. При всій довільності цього поділу картину комунікацій найліпше видно на прикладі *гостинців* (великих доріг, якими їхали «гості», тобто купці зі старослов'янської) [9; 16, с. 318].

Через територію Волинського князівства проходили важливі транзитні міжнародні тракти. Княже стольне місто Волині Володимир лежало на трансконтинентальній магістралі Захід–Схід, відомій як Лісабон–Пекін. У зворотному напрямку суходолом цей шлях «із хозар в немец» вів із Києва через Пересопницю, Лучеськ (Луцьк) і Володимир до Кракова, Праги, Регенсбурга й Кельна. Він згадується в подорожніх нотатках юдейського купця-мандрівника з арабської Іспанії (Андалусії) X ст. Ібрагіма ібн-Якуба [22, с. 224; 6, с. 80]. Головний торговельний шлях із Києва до Володимира та далі на захід зафіксував також у своєму творі й арабський географ середини XII ст. Мухаммад аль-Ідрісі [13, с. 30], а в билинах він фігурує як *велика дорога латинська*. Археологічні розвідки дали змогу встановити ймовірні відтинки пролягання цього основного шляху на Київ, який повинен був дещо обминати центральні частини таких великих міст, як Лучеськ, Чемерин, Пересопниця [19, с. 121]. Після заснування Холма близько 1237 р. й перенесення сюди столиці князівства в

згаданому напрямку, можливо, домінував Києво-Холмський шлях [10; 17, с. 84]. У зворотному напрямку він вів із Холма на Володимир, Лучеськ, Пересопницю. Дорогобуж, Корчеськ (Корець), Возвягель (Звягель), Мичськ, Воздвижень, Білгород до Києва. Інший (південний варіант) шляху до Києва проходив із Володимира на Перемиль (підкреслення моє – В. П.), Крем'янець, Шумськ, Ізяславль, Полоний, Колодяжин, Котельницю до Білгорода. Від цього шляху, імовірно, розходилися відгалуження на Звенигород, а також, очевидно, на Рожне Поле, Пліснеськ і Крем'янець [7, с. 65]. Пізніше Київський широтний шлях мав два розгалуження в Дорогобужі: один напрямком традиційно вів так званим *Великим гостинцем* на Лучеськ, Володимир, Холм і далі – на Бреслау (Вроцлав), Дрезден і Ляйпциг, а інший – на Львів та Галич [12, с. 224]. Імовірно, цією дорогою могли рухатися на захід зі сплюндрованого Києва монгольські орди Бату-хана на початку 1241 р. Святослав Терський окремо локалізує так звану «Батієву» дорогу, яка своєю ключовою частиною з'єднувала літописні міста Волинської землі – погоринський Тихомль (Тихомель), що неподалік сучасного Ямполь, і княжий Володимир. Залишаючи поряд неприступний тоді для монголів на Замковій горі (пізніше – Боні) Крем'янець, вона вела із Тихомля на півдні Погорини через проходи в Крем'янецьких горах у районі укріплених княжих міст Шумська, Данилова й Стіжка, звідти – долиною р. Пляшівки, далі йшла через Перемиль (підкреслення моє – В. П.) і вздовж заплава річок Липи та Луги провадила до Володимира [18, с. 126].

Шляхи західного напрямку, імовірно були більш поживленими на Волині, оскільки дорога через Володимир вважалася безпечнішою, ніж через Галич [12, с. 226]. Від Володимира на Перемишль вела «*Королева дорога*» [11], що далі продовжувалась у напрямку Судомира (Сандомира) й Кракова. Через Червень ішов шлях на Завихвост і Краків [3, с. 13]. Дорога з польського Торуня до Володимира пролягала через Віслу під Казимиром, на Люблін, Холм, Городло над Бугом, де під 1287 р. згадується митниця [27, с. 122]. Торунський напрям суходолом органічно доповнювався Бузьким річковим шляхом, із допомогою якого Белз, Червень, Волинь, Угровеськ, Володава, Берестій, Мельник, Дорогичин легко з'єднувалися з повіслянськими містами Плоцьком, Торунем, Бидгощем, Старогардом і, головне – із балтійським портом Гданськом. Кілька тисяч олов'яних товарних пломб, знайдених у Дорогичині, засвідчують досить широку географію торговельних контактів волинських земель [15, с. 70–71, 208].

У джерелах зафіксовано низку шляхів, які сполучали окремі міста. Наприклад, від Пересопниці єдина дорога на схід вела через Дорогобуж [21, с. 63]. До середини XIV ст. у зв'язку із занепадом окремих морських портів та відповідною переорієнтацією шляхових артерій у південно-східному напрямку торгівлі, Володимир – остання, четверта столиця князівства, поступився місцем попередньому столичному місту Львову [12, с. 226].

Загалом, Волинська земля в складі галицько-волинської держави Романовичів, яка після коронації 1253 р. Данила Романовича іменувалася *Королівством Русі* (у подальшому, із 1772 р. – *Королівством Галичини і Володимирії*), що в окремі періоди утвердилося на великій території – від Німану до Карпат, від Сяну до Дніпра – і мало розгалужену мережу шляхів (див. спробу реконструкції – *карту 2* «Головні шляхи Галицько-Волинського князівства (кінець XII – перша чверть XIV ст.)). Таке одночасне поєднання приналежності до рік Балтійського й Чорного басейнів на Головному європейському вододілі, перехрещення на території князівства важливих як трансконтинентальних суходільних та водних магістралей, так і внутрішніх, локальних доріг, сприяло розвитку міжрегіонального та міждержавного

товарообміну у волинських землях. Це визначально впливало на певну політичну й економічну стабільність, культурне життя цього унікального осередку середньовічної державності кінця XII – першої чверті XIV ст.

Карта 2

Головні шляхи Галицько-Волинського князівства (кінець XII – перша чверть XIV ст.)

Джерело: Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького.* Львів, 2001. С. 225.

Список літератури

1. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV–XVIII ст.: у 3-х т. Т. 1: Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. Г. Філіпчук. Київ: Основи, 1995. 543 с.
2. Бужанський А. [Цинкаловський О.]. Ріка Прип'ять та її допливи. Старі водні шляхи між доріччям Чорного моря і Балтиком (Географічно-археологічна студія). *Праці Інституту дослідів Волині* / за ред. М. Л. Боровського. Вінніпег, 1966. 40 с. (Волиніана, XV).
3. Войтович Л. В. Волинська земля князівських часів (X–XII ст.). *Проблеми історичної географії України*: зб. наук. праць. Київ: Ін-т історії України АН УРСР, 1991. С. 10–22.
4. Головка О. Б. Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. Київ: ВД «Стилос», 2006. 575 с.
5. Грабовецький В., Пришляк В. Від Ільмень-озера до Дністра-ріки. До 1125-річчя Новгород. *Пошук. Жовтень*. 1985. № 5 (487), травень. С. 111–113.
6. Корінний М. М. Торговельні шляхи Переяславської землі. *Історичні дослідження. Вітчизняна історія*. Київ: Наук. думка, 1985. Вип. 11. С. 79–84.
7. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство / від. ред. Я. Ісаєвич. 2-е вид., із змінами і доповн. Львів: Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України, 1999. 219 с.
8. Пашуто В. Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси / отв. ред. Б. Д. Греков. Москва: Изд-во АН СССР, 1950. 333 с.
9. Пришляк В. В. Гостинець. *Енциклопедія історії України*: в 5 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2004. Т. 2: Г–Д. С. 176–177. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/2.pdf>
10. Пришляк В. В. Києво-Холмський шлях. *Енциклопедія історії України*: у 8 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2007. Т. 4: Ка–Ком. С. 45. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/4.pdf>
11. Пришляк В. В. Королева дорога. *Енциклопедія історії України*: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; НАН України; Ін-т історії України. Київ: Наук. думка, 2008. Т. 5: Кон–Кю. С. 169. URL: <http://history.org.ua/LiberUA/ehu/5.pdf>
12. Пришляк В. Середньовічні шляхи галицько-волинських земель в епоху Романовичів. *Галичина і Волинь у добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького* (Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича НАН України. *Історичні та культурологічні студії*. 2001. 3). Львів, 2001. С. 221–228, карта.
13. Рыбаков Б. А. Русские земли на карте Идриси 1154 года. *Краткие сообщения Института истории материальной культуры*. 1952. Вып. 43. С. 3–44.
14. Рыбаков Б. А. Торговля и торговые пути. *История культуры Древней Руси*. Москва; Ленинград, 1951. Т. 1. С. 315–369.
15. Сидоренко О. Ф. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст.). Київ: Наук. думка, 1992. 332 с.
16. Словарь української мови / упорядник з додатком власного матеріалу Б. Грінченко: в чотирьох томах. Т. 1: А–Ж / НАН України, Ін-т укр. мови. [репринт. вид. – Київ, 1907]. Київ: Наук. думка, 1996. 528 с.

17. Терещук К. І. Середньовічні торговельні шляхи Східної Волині. *Археологія*. 1981. Вип. 36. С. 79–82.
18. Терський С. В. «Батиева» дорога у XII–XIV ст.: історико-географічний коментар. *Слов'янський вісник: зб. наук. праць / наук. ред. С. С. Троян*. Рівне, 2011. Вип. 11. С. 126–131. (Історичні та політичні науки).
19. Терський С. В. Розвідки в околицях княжого Лучеська. *Археологічні дослідження в Україні 1991 року*. Луцьк: Надстир'я, 1993. С. 120–121.
20. Філіпчук М. А. Роботи Гологірської госпдоговірної експедиції. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині*. Львів: Світ, 1991. С. 93–95.
21. Фотинский О. А. Дорогобуж Волынский. Историко-археологический очерк. *Труды Общества исследователей Волыни*. Житомир, 1902. Т. 1. С. 33–91.
22. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся: [Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року]. Вінніпег, 1984. Т. 1: А–К. 601 с.
23. Alexandrowicz S. Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza. Historia*. Poznań, 1958. Nr. 3. S. 21–67.
24. Historical Atlas of East Central Europe by P. R. Magocsi; cartographic design by G. J. Matthews. Seattle; London: University of Washington Press, 1993. XIII, 218 p. (A History of East Central Europe. V. 1).
25. Lewicki S. Drogi handlowe w Polsce w wiekach średnich. *Sprawozdania z czynności i posiedzeń wydz. histor.-filoz. Akademii Umiejętności. R. 1906*. Kraków, 1907. Nr. 8. S. 11–14.
26. Rulikowski E. Dawne drogi i szlaki na prawym brzegu Dniepru i ich znaczenie historyczne. *Ateneum*. Warszawa, 1878. T. 3. Z. 3. S. 500–528.
27. Szelaḡowski A. Najstarsze drogi z Polski na Wschód w okresie bizantyńsko-arabskim. Kraków: Akademia Umiejętności, 1909. IX, 145, [2] s., [2] k. tabl.: mapa; 23 cm.
28. Wyrozumska B. Drogi w ziemi Krakowskiej do końca XVI wieku. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977. 106 s.

АВТОРИ ЗБІРНИКА

Верба Тарас – головний спеціаліст відділу охорони культурної спадщини департаменту культури, молоді та спорту Волинської ОДА, доктор філософії;

Гаврилюк Світлана – завідувач кафедри музеєзнавства, пам'яткознавства та інформаційно-аналітичної діяльності Волинського національного університету імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор;

Гулько Геннадій – член Національної спілки краєзнавців України, заслужений працівник культури України;

Дем'янюк Олександр – професор кафедри педагогіки і психології Волинського інституту післядипломної педагогічної освіти, доктор історичних наук, професор;

Крішан Акаш – менеджер з управління проектами АТ «Фармак», магістр історії;

Кучинко Зоряна – лаборант кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Кучинко Михайло – доктор історичних наук, професор;

Локайчук Світлана – кандидат філологічних наук, доцент кафедри історії та культури української мови Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Мазурик Юрій – археолог, історик, член Волинської обласної організації Національної спілки краєзнавців України;

Охріменко Григорій – кандидат історичних наук, доцент, краєзнавець;

Панишко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Пахалюк Сергій – аспірант першого року навчання факультету історії, політології та національної безпеки Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Пришляк Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки;

Терський Святослав – професор Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська політехніка», доктор історичних наук, професор;

Шваб Анатолій – т.в.о. голови ВООНСКУ, професор кафедри історії України та археології Волинського національного університету імені Лесі Українки, доктор історичних наук, професор.

ЗМІСТ

УРОЧИСТЕ ПОШАНУВАННЯ ПРОФЕСОРА МИХАЙЛА КУЧИНКА

Шваб Анатолій

Михайло Кучинко – дослідник княжої Волині

(до 85-річчя від дня народження і 60-річчя наукової діяльності)..... 3

РОЗДІЛ I. ВОЛИНСЬКА Й ГАЛИЦЬКА ЗЕМЛІ ЗА ДОБИ РОМАНОВИЧІВ

Панишко Сергій

Про появу укріплень типу «motte» на Русі за князя Данила Романовича7

Мазурик Юрій

Літописне повідомлення про зустріч/з'їзд Галицького й Волинських князів
у Перемилі та укладання мирної угоди (1224–1225 рр.).....12

Гулько Геннадій

Історичні загадки літописного міста Шепель на Волині19

РОЗДІЛ II. ВІЙСЬКОВА ІСТОРІЯ ВОЛИНСЬКОЇ ТА ГАЛИЦЬКОЇ ЗЕМЕЛЬ

Охріменко Григорій, Локайчук Світлана

Зброя воїнів Київської Русі 28

Дем'янюк Олександр

Мілітарна складова частина боротьби Романовичів за владу (I половина XIII ст.)36

РОЗДІЛ III. АРХЕОЛОГІЧНІ ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕМИЛЯ

Кучинко Михайло, Кучинко Зоряна

Княжий Перемиль у світлі писемних та археологічних джерел 48

Терський Святослав

Історична топографія Перемиля на тлі історичного процесу дослідження міста 56

Верба Тарас, Пахалюк Сергій

Охорона пам'яток археології в окрузі Перемиля 66

РОЗДІЛ IV. ВІДГОМІН КНЯЖОЇ ДОБИ НА ВОЛИНІ

Гаврилюк Світлана

Політичний портрет князя Вітовта на тлі середньовіччя та сучасності..... 69

Крішан Акаш

«Лицарський люд» у системі князівського домену:
на прикладі Сангушків-ковельських та Курбських 78

Пришляк Володимир

Середньовічні шляхи Волинської землі за княжої доби Романовичів
(спроба реконструкції) 84

АВТОРИ ЗБІРНИКА 91

Наукове видання

**Минуле і сучасне Волині та Полісся.
Перемильська угода в історії Волинської
та Галицької земель
(до 800-річчя літописної згадки)**

Науковий збірник

Випуск 75

**LXXV Всеукраїнська наукова історико-краєзнавча конференція
(5–6 вересня 2024 року)**

Матеріали надруковано в науковій авторській редакції

Літературний редактор *Галина Дробот*

Верстка *Ілони Савицької*

Підписано до друку 29.11.2024 р.

Формат 60×84 ¹/₈. Обсяг 10,93 ум. друк. арк., 10,61 обл.-вид. арк.

Наклад 100 пр. Зам. 136. Видавець та виготовлювач – Вежа-Друк
(м. Луцьк, вул. Шопена, 12, тел. +380669362549).

Свідоцтво Держ. комітету телебачення та радіомовлення України

ДК № 4607 від 30.08.2013 р.